

Tussen woord en geest

Tussen woord en geest

De rol van preken en geschriften in de totstandkoming van de
Ledeboeriaanse identiteit

Gert-Jan van Panhuis

Masterthese

Docent: Dr. J. van Eijnatten

Datum 23-06-2011

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Historiografisch kader	5
Theoretisch kader	7
Methode	10
Relevantie en bronnen	12
Opzet	14
Hoofdstuk I Ledeboer en de Ledeboerianen	15
Het ontstaan van de Ledeboeriaanse kerken	15
Theologie en spiritualiteit	18
Gezelschappen	19
Maatschappijvisie	20
Letter en geest	24
De canonisering van het piëtistische gedachtegoed	28
Goede boeken en orale cultuur	29
Hoofdstuk III De geschriften van Ledeboer	31
De weg tot het heil	32
Het leven	34
De wereld	36
Gods voorzienigheid	38
Hoofdstuk IV De gemeenschap	39
De weg tot Christus	40
Het vrome leven	44
Een vreemdeling	47
Een afhankelijk leven	48
De prediking	50

Hoofdstuk V De Ledeboeriaanse identiteit.....	51
Gemeenschap der heiligen.....	51
Een gemeenschappelijk geloofsbeleving.....	52
Een gemeenschappelijk gedragspatroon.....	56
Een gemeenschappelijk verleden.....	57
Een dualistische maatschappijvisie.....	59
Religieuze subcultuur.....	61
 Conclusie.....	 63
 Literatuurlijst.....	 67
Boeken.....	67
Artikelen.....	69
Geraadpleegde geschriften van Ledeboer.....	70
Geraadpleegde autobiografieën.....	71

Inleiding

Piëtisten en het woord, ze zijn onafscheidelijk met elkaar verbonden. Caroline Coeland begint haar beschrijving over het verborgen leven met God: ‘Toen ik lezen kon, was ik zeer blijde, dat ik nu Gods Woord kon onderzoeken.’¹ Het protestantisme, in het bijzonder de piëtistische traditie is een boekreligie bij uitstek. Zowel het gedrukte als het gesproken woord spelen een grote rol in de verspreiding van het geloof en het verkrijgen van het geloof.² Het reformatorische adagium ‘Sola Scriptura’ (het Woord alleen) typeert niet alleen een theologische, maar ook een communicatieve transformatie. Niet het altaar maar de preekstoel staat in het midden van de kerk. Niet de traditie maar Gods openbaring vormt het middelpunt van de religieuze communicatie. Kortom, binnen het gereformeerd piëtisme staat het woord centraal in de verspreiding van het Heilige.

In dit onderzoek wil ik specifiek ingaan op de piëtistische cultuur van het woord in de 19e eeuw. Deze periode kenmerkte zich door een grote mate van religieuze fragmentatie en polarisatie. Nederlandse protestanten zochten middelen om zich te kunnen handhaven in de moderne samenleving, met als gevolg dat er verschillende religieuze stromingen ontstonden. De Afscheiding van 1834, ook wel de ‘revolte der fijnen’ genoemd, was het begin van een repeterende breuk in het orthodox protestantisme in Nederland. Er ontstonden talloze denominaties waar gelovigen zich in terugtrokken.

Deze afscheidingsbeweging heeft duidelijke theologische wortels in het ‘gereformeerd piëtisme’ van de 17e en 18e eeuw in Nederland. De Nadere Reformatie kan beschouwd worden als de Nederlandse variant van een brede protestantse vroomheidbeweging in de 17e eeuw. Deze vroomheidtraditie was zich in de 17e eeuw meer en meer gaan distantiëren van de publieke kerk, doordat daar het innerlijke geestelijke leven steeds vaker ontbrak.³ Als tegenbeweging ontstond de piëtistische stroming, waarbij de verinnerlijking van de heilsweg en de praxis pietatis (praktijk der godzaligheid) geaccentueerd werden. Dit piëtistische gedachtegoed werd voor een belangrijk deel in stand gehouden door de gezelschappen. Deze gezelschappen, de zogenaamde conventikels, waren geloofsgemeenschappen die los stonden van de institutionele kerken en innerlijke vroomheid benadrukten.

In de 19e eeuw kreeg deze piëtistische stroming, ook wel de bevindelijk gereformeerden genoemd, steeds meer een institutioneel karakter door de Afscheiding van 1834. Deze

---

¹C. C. Coeland, *Het verborgen leven met God* (Utrecht n.n.) 26.

²F.A. van Lieburg, “De Bijbel als orakelboek. Bibliomantie in de protestantse traditie”, in: A.L. Molendijk (ed.), *Religie en materiële cultuur in West-Europa* (Hilversum 2003) 89.

³F.A. van Lieburg (red.), *De stille luyden. Bevindelijk gereformeerden in de 19e eeuw* (Kampen 1994) 18.

bevindelijk gereformeerden gingen zich op religieus en cultureel gebied steeds meer als aparte groep profileren. De bevindelijk gereformeerde subcultuur zoals we die nu kennen, heeft dan ook vooral haar wortels in de 19e eeuw.

Een afzonderlijke groep binnen deze beweging waren de Ledeboerianen. Deze beweging was ontstaan rondom één man, genaamd Lambertus Gerardus Cornelis Ledeboer. In 1841 was hij afgezet als Nederlands hervormd predikant. Als lekenprediker ging hij het land door en wist hij veel orthodoxe protestanten aan zich te binden. Uiteindelijk wist de beweging zich te organiseren in een kerkverband, de Ledeboeriaanse gemeenten.

Rondom de persoon van Ledeboer ontstond een hechte religieuze groepering. Ondanks dat deze groepering tot 1850 bestond uit enkele losse geloofsgemeenschappen, heeft het tot aan de dag van vandaag zijn sporen in de bevindelijke gereformeerde kringen nagelaten. Wij staan voor de vraag hoe de Ledeboerianen in staat zijn geweest een eigen religieuze cultuur en identiteit op te bouwen in een tijd van religieuze polarisatie. Ledeboer moest voor 19e eeuwse begrippen grote afstanden overbruggen. Veel van zijn volgelingen kon hij alleen bereiken door het schrijven van stichtelijke werken en brieven. Religieuze media zijn dan ook belangrijk onderzoeksobjecten, omdat ze een belangrijke rol spelen in het verspreiden van een specifieke religieuze boodschap. Media functioneren dan als een belangrijke bron van inspiratie en identificatie. Het is daarom van belang de relatie tussen het medium van het woord en de identiteit van de groep te onderzoeken. In dit onderzoek wil ik vooral nagaan in hoeverre de religieuze media van cruciale invloed zijn geweest op het creëren van een gemeenschappelijke identiteit. De hoofdvraag van dit onderzoek luidt daarom: *Welke rol speelden de preken en geschriften van Lambertus Ledeboer in de identiteitsvorming van de Ledeboerianen tussen 1841-1864?* De doelstelling van dit onderzoek is het bloot leggen van de relatie tussen het religieuze medium en identiteitsconstructie.

Historiografisch kader

De meeste onderzoeken naar Ledeboer en de Ledeboerianen zijn gedaan door bevindelijk gereformeerden zelf. Zo zijn er vele monografieën en biografieën verschenen over deze stroming en haar leidsman.⁴ Deze zijn veelal vanuit een kerkhistorisch oogpunt geschreven, waarbij de voorliefde voor het eigen verleden en voorgeslacht een duidelijke rol speelde.

---

⁴ Enkele voorbeelden zijn: N.H. Beversluis, *ds. L.G.C. Ledeboer en zijne gemeenten* (Middelburg 1900), J.H. Landwehr, *L.G.C.Ledeboer in zijn leven en arbeid geschetst* (Rotterdam 1910); J.M. Vermeulen, *In de lijn van Ledeboer 1840-1948. Ruim 100 jaar predikanten, oefenaars en gemeenten* (Krimpen a/d IJssel 1990)

Niettemin bieden deze werken een schat aan historische informatie en details uit het leven en de tijd van Ledeboer.

Een van de belangrijkste en meer wetenschappelijke bijdragen op dit gebied is gedaan door H.A. Hofmann. In zijn boek *Ledeboerianen en Kruisgezinden (1977)* geeft hij een diepgravende historische analyse van deze religieuze stroming. De titel maakt al duidelijk dat Hofmann de Ledeboerianen niet als een afzonderlijke religieuze stroming analyseert. Dit boek heeft de sterke neiging om de Ledeboerianen voortdurend te vergelijken met de Kruisgezinden. Een recentere analyse is van de historicus H. Florijn, die met zijn boek *De Ledeboerianen (1994)* grondig onderzoek heeft gedaan naar de deze stroming. Hij hanteert meer een 'bottom-up' benadering, waardoor de nadruk vooral ligt op het gemeentelven.⁵ Er is al met al veel over de Ledeboerianen en Ledeboer geschreven, maar de invloed van het religieuze medium speelt nauwelijks een rol in deze studies. Genoemde studies bieden ons echter belangrijke historische informatie en waar nodig maken we daar in het onderzoek gebruik van.

Voor de verhouding tussen media en de bevindelijk gereformeerde traditie is steeds meer aandacht gekomen door de recent opgekomen piëtistische mediageschiedenis. De historicus Exalto heeft onderzoek verricht naar de invloed en de rol van media binnen de bevindelijk gereformeerde traditie. Hij beschrijft hoe binnen de piëtistische traditie de inhoud van de Bijbel centraal staat en dat die alle aspecten van het leven beïnvloedt. De Bijbel en andere religieuze literatuur bieden een krachtig referentiekader voor gelovigen om zich te kunnen identificeren. Het geheel van religieuze communicatie speelt een centrale rol in de afbakening van het 'sacrale' ten opzichte van het 'profane', oftewel in het afbakenen van de eigen gemeenschap ten opzichte van de buitenwereld. De mediaparticipatie van de ontvanger laat zich het beste typeren door de piëtistische leescultuur, die reflectief, contemplatief en mediterend van aard is.⁶ Dit impliceert een wisselwerking tussen de boodschap of de zender en de ontvanger. De ontvanger eigent zich de religieuze boodschap toe en integreert deze in zijn eigen belevingswereld. Het is daarom van belang om de piëtist in relatie te zien met zijn leefwereld. In dit onderzoek wil ik deze benadering toepassen op de Ledeboeriaanse gemeenschap.

---

⁵ H. Florijn, *De Ledeboerianen. Een onderzoek naar de plaats, invloed en denkbeelden van hun voorgangers tot 1907* (Houten 1994) 9,10.

⁶ J. Exalto, *Wandelende bijbels. Piëtistische leescultuur in Nederland 1830-1960* (Zoetermeer 2006)

Theoretisch kader

Dit onderzoek probeert vanuit een cultuurhistorische benadering de constructie van religieuze identiteit te onderzoeken. De recente opleving in de sociale en culturele geschiedenis van media biedt een nieuwe invalshoek in de bestudering van religie. In tegenstelling tot de kerkhistorische benadering van religie, die zich vooral bezig houdt met confessionele verschillen en kerkelijke instituties, heeft cultuurgeschiedenis meer een benadering van ‘onder op’. Deze benadering richt zich vooral op de betekenis van culturen, dat uitgedrukt wordt in ideeën, symbolen en andere praktijken.⁷ Onderzoek naar persoonlijke religiositeit en identiteit neemt dan ook een belangrijke plek in. Een belangrijk uitgangspunt hierbij is dat religies zich niet autonoom ontwikkelen in de samenleving, maar aan sterke sociale en culturele invloeden onderhevig zijn. Religie wordt dan ook niet als een statisch gegeven beschouwd, maar is op zichzelf dynamisch en ontwikkeld zich in interactie met de bestaande cultuur.⁸

De interactie tussen de religieuze boodschap, verspreid door het religieuze medium en de religieuze gemeenschap raakt de kern van dit onderzoek. Daarom wil ik even kort stil staan bij de relatie tussen kennis en macht en de rol van de media. Michel Foucault is een van de belangrijkste theoretici ten aanzien van discours en macht. Een bepaald discours oefent macht uit en representeert bepaalde machtsverhoudingen. “Foucault called this the epistemes, the systems of concepts that defines knowledge for a given intellectual era.”⁹ Deze ‘epistemes’ of waarheidsregimes spelen een centrale rol in het structureren van de werkelijkheid en leggen daarmee de waarheid en moraliteit vast.¹⁰ Religieuze regimes beschouw ik in dit onderzoek als een dominant denksysteem, dat in- en uitsluiting als gevolg heeft. Symbolische en religieuze taal zijn belangrijke onderdelen van deze regimes. Deze regimes bepalen het religieuze bewustzijn en de gedeelde religieuze kennis, wat zich uiteindelijk openbaart in bepaalde praktijken en gebruiken.

Toch heeft dit onderzoek niet als doel om alles vanuit machtsstructuren te willen verklaren. Er bestaat veelal een spanning tussen institutionalisering van een bepaalde ethiek of leer en de geloofsgemeenschap zelf. De invloed en werking van de media moeten dan ook gezien worden in het licht van de wisselwerking tussen ‘power’ en ‘agency’. Onderzoek naar de media bevindt zich op het snijvlak tussen zender en ontvanger, met daarbij de essentiële vraag

---

⁷ W.Th.M. Frijhoff, *Embodied belief. Ten essays on religious culture in Dutch history* (Hilversum 2002) 22,23

⁸ P. Burke, *Wat is cultuurgeschiedenis?* (Utrecht 2004) 10-12,28.

⁹ Geciteerd uit: A. Green, *Cultural history. Theory and history* (New York 2008) 73.

¹⁰ *Ibidem*, 72-74.

wie de uiteindelijke controle en macht uitoefent.¹¹ Het is immers onmogelijk om een strikte scheiding aan te brengen tussen zender en ontvanger. In de praktijk zijn ze veelal in meer of mindere mate op elkaar betrokken. Juist de mate van interactie is van belang om de normatieve werking en wederzijdse beïnvloeding te analyseren. Identiteitsvorming ontstaat dan ook op het snijvlak van het publieke domein (de kerkelijke gemeenschap en samenleving) en het privé-domein (de persoonlijke ervaring).

De cultuurhistorische benadering van de preek biedt ons nuttige handvatten om de mediaparticipatie van de ontvanger te onderzoeken. De preek functioneert als een belangrijke bron van inspiratie en identificatie. Het kerkvolk eigent zich de boodschap toe en integreert deze in de eigen leefwereld, waardoor het een eigen betekenis krijgt. Zo spelen de boodschap en de sociale context en waarden van de gelovigen een rol van betekenis.¹² Een methode dat hiervoor gebruikt kan worden is de ‘uses and gratification approach’. De nadruk ligt hier op de wijze waarop de toehoorders hun persoonlijke genoegdoening uit de preek halen. Deze methode impliceert dat elk individu gedeelten van de preek zich toe-eigent al naar gelang de eigen behoeften. Hierbij worden verschillende motieven onderscheiden: om kennis te vergaren vanuit een emotionele behoefte, tot versterking van de eigen identiteit of sociale bevestiging.¹³ Voor dit onderzoek is vooral het aspect van identiteit interessant, al zijn deze motieven niet heel duidelijk van elkaar te scheiden. Een recent onderzoek naar de rol van 18e eeuwse preken in identiteitsvorming laat dit ook zien. “Sermons were important religious means of reaffirming personal identity or otherwise gaining personal assurance (...).”¹⁴

Het religieuze narratieve heeft een cruciale invloed op iemands emoties, gedrag, verlangens en herinneringen. De psychoanalytische benadering biedt de mogelijkheid om de ervaring en identiteit van gelovigen te onderzoeken, de zogenaamde ‘embodiment’ van geloof.¹⁵ Het religieuze discours wordt door socialisatie overgedragen en ‘embodied’ door de gelovigen. Belangrijk is hierbij de notie ‘habitus’ van Bourdieu, die wijst op de innerlijk vermogens en structuren, die door een proces van socialisatie aan mensen wordt meegegeven. “(...) ‘Habitus’ is as an embodied sensibility that makes possible structural improvisations.”¹⁶ Deze

---

¹¹ Asa Briggs en Peter Burke, *A social history of the media. From Gutenberg to the internet* (Cambridge, 2010) 11,12.

¹² J. van Eijnatten, *Een cultuurgeschiedenis van het publiek* (Almere 2008) 11.

¹³ J. van Eijnatten (red.), *Preaching, sermon and cultural change in the long eighteenth Century* (Leiden 2009) 345,346.

¹⁴ *Ibidem*, 374.

¹⁵ J.A. van Belzen, “Religion as embodiment. cultural-psychological concepts and methods in the study of conversion among ‘bevindelijken’”, in: *Towards cultural psychology of religion* (Dordrecht 2010) 15.

¹⁶ A. Green, *Cultural history. Theory and history* (New York 2008) 62,63.

‘innerlijke structuur’, die bepaald is door de culturele context, beïnvloedt het sociale gedrag en de constructie van identiteit.

Binnen de piëtistische traditie ligt er een sterke nadruk op de verinnerlijking van het geloof. Het geloof en de Bijbelse waarheden moeten innerlijk doorleefd worden. De bevindelijke identiteit bestaat niet uit een abstracte kennis van bepaalde leerstellingen, maar wordt belichaamd door de gelovigen. De innerlijke doorleving van het geloof gaat dan ook gepaard met een specifieke levensstijl. Een bekende uitdrukking binnen bevindelijke gereformeerde kringen is dan ook dat de ware gelovigen zich onderscheiden in hun praat, gelaat en in hun gewaad.

In dit onderzoek analyseer ik het religieuze discours dat gecommuniceerd wordt via de orale en schriftelijke cultuur. Vanuit een cultuurhistorische benadering probeer ik meer inzicht te verschaffen in de rol van media in identiteitsvorming, door vooral te kijken naar religieuze praktijken en ideeën. Dit onderzoek gaat in op de relatie tussen het religieuze gedachtegoed en de praktiserende gelovigen. Centraal staat de religieuze praktijk van het Ledeboeriaanse kerkvolk in relatie tot het gedachtegoed van Ledeboer. Uitgangspunt in dit onderzoek is dat het religieuze leven en de constructie van persoonlijke identiteit gecreëerd worden in interactie met culturele patronen en tradities.¹⁷ Deze culturele patronen en tradities worden verspreid door preken, rituelen en geschriften. Dit onderzoek begeeft zich dan ook op het vlak van mediageschiedenis en cultuurgeschiedenis.

De theorie van Bourdieu biedt een belangrijke invalshoek voor ons onderzoek naar de identiteit van de Ledeboeriaanse gelovigen. Dit onderzoek wil nagaan in hoeverre het religieuze discours door socialisatie overgedragen en ‘embodied’ wordt door de gelovigen. We veronderstellen dan ook dat de Ledeboeriaanse gelovigen voor een belangrijk deel hun identiteit ontleend hebben aan de geschriften van Ledeboer. De religiositeit en spiritualiteit worden in grote mate beïnvloed en geconstrueerd door het medium. Media zijn dragers van een specifieke boodschap of narratieve. Mensen construeren hun waarnemingen en ervaringen langs de lijnen van een verhaal of boodschap. Enerzijds heeft dit onderzoek als doel om de religieuze boodschap van Ledeboer te analyseren in relatie tot de Ledeboeriaanse gemeenschap. Anderzijds probeert dit onderzoek de geschriften van Ledeboer en identiteitsvorming van de gelovigen binnen haar culturele context te begrijpen. Immers, de religieuze boodschap komt tot stand in dialoog met het publiek en de leefwereld. Er bevinden

---

¹⁷ W.Th.M. Frijhoff, *Embodied belief. Ten essays on religious culture in Dutch history* (Hilversum 2002) 67.

zich in de geschriften van Ledeboer representaties ten aanzien van de buitenwereld, die van belang zijn voor het identificatieproces van de gemeenschap.

Methode

Mijn onderzoek bestaat uit vijf componenten: de sociale-culturele context, het medium van het woord, het woord, de gemeenschap en de identiteit. In het eerste gedeelte van het onderzoek richt ik mij op de sociaal-culturele context: *In welk historisch en theologisch kader moeten we de Ledeboeriaanse kerken plaatsen?* Het is voor de rest van het onderzoek noodzakelijk om Ledeboer en de Ledeboerianen in hun historische en culturele context te plaatsen.

Het tweede gedeelte van het onderzoek gaat specifiek in op het medium van het woord. In dit gedeelte onderzoeken we de functie van het gesproken en geschreven woord binnen de Ledeboeriaanse gemeenschap. Dit moet ons duidelijk maken welke plaats religieuze media binnen de Ledeboeriaanse gemeenschap innam. *Welke functie had het gesproken en geschreven woord binnen de Ledeboeriaanse gemeenten?* De inhoudelijke boodschap en de vorm waarin de boodschap gecommuniceerd werd kan niet van elkaar losgekoppeld worden. Vorm en inhoud zijn in deze piëtistische stroming sterk met elkaar verweven. Aangezien Ledeboer alleen preekschetsen en geen preken heeft nagelaten, zal ik hier vooral ingaan op zijn specifieke preekstijl. *Wat zijn de kenmerken van de preekstijl van Ledeboer en hoe verhield zich dat tot zijn gedachtegoed?*

Het onderzoek naar het woord vormt het derde component van mijn onderzoek, waarbij de geschriften van Ledeboer centraal staan. Ik hoop iets te kunnen zeggen over de rol van de religieuze geschriften in de afbakening van de eigen gemeenschap en identiteit. In het eerste gedeelte richt ik mij primair op de geschriften van Ledeboer. Door deze geschriften te onderzoeken zijn we in staat om het religieuze discours, dat door het geschreven woord verspreid werd bloot te leggen. Aan de hand van een tekstanalyse van verschillende geschriften wil ik representaties reconstrueren. In dit onderzoek gebruiken we de term representaties als een geconstrueerd beeld van de werkelijkheid. Een korte definitie luidt: “(...) the construction of meaning through signs and concepts.”¹⁸

Allereerst bekijk ik hoe de waarheid gedefinieerd wordt en hoe de ‘ware gelovige’ omschreven wordt: *Hoe werden de ‘ware gelovigen’ gerepresenteerd in deze geschriften en aan welke levensstijl moesten deze gelovigen voldoen?* Dit is belangrijk aangezien we

---

¹⁸ A. Green, *Cultural history. Theory and history* (New York 2008) 9.

hierdoor het gedachtegoed van Ledeboer bloot leggen. Daarbij kan een specifieke levensstijl een belangrijke rol spelen in het creëren van een bepaalde groepscultuur. In de tweede plaats ga ik op de context van deze geschriften in, door me te richten op representaties ten aanzien van de buitenwereld: *Welke visie ten aanzien van de ‘onbekeerden’ of ‘ongelovigen’ en de ‘buitenwereld’ schuilt er in deze geschriften?* Hierbij kijk ik specifiek hoe de eigen gemeenschap gedefinieerd werd ten opzichte van de buitenwereld. Aan de hand van tekstanalyse onderzoek ik de visie van Ledeboerianen ten aanzien van de buitenwereld. Dit is van belang aangezien identiteit en religieus gedachtegoed niet los gezien kunnen worden van haar culturele context. Een gemeenschappelijke identiteit is een sociale constructie die tot stand komt in dialoog met de culturele context.¹⁹

Het vierde onderdeel van het onderzoek vormt de Ledeboeriaanse gemeenschap. Hierbij maak ik primair gebruik maken van egodocumenten van gelovigen die deel uitmaakten van de Ledeboeriaanse kerken. Egodocumenten is een verzamelnaam voor bronnen waarin het persoonlijke leven en de subjectieve ervaring van de schrijver centraal staan. Deze bronnen bieden ons de mogelijkheid om de denk- en leefwereld van de gelovigen te onderzoeken. Specifiek wil ik ingaan op het religieuze egodocument bij uitstek, de bekeringsgeschiedenis. Een bekeringsgeschiedenis is spirituele autobiografie waarin een gelovige zijn persoonlijke levenservaringen en bekeringsweg beschrijft. Door de Ledeboeriaanse gelovigen te onderzoeken analyseren we hoeverre het gedachtegoed van Ledeboer terug te vinden is in deze egodocumenten. Door deze egodocumenten op de zelfde wijze te benaderen als de geschriften van Ledeboer, is het mogelijk om parallellen te trekken tussen het woord en de gemeenschap.

Eerst richt ik me op het geloofsleven en geloofservaring van deze gelovigen. Daarbij wil ik kijken in welke mate de geschriften de spiritualiteit en levensstijl van deze Ledeboerianen construeren en reguleren. Concreet onderzoek ik welke specifieke elementen van de levensstijl terug te vinden zijn in deze egodocumenten en welke rol die spelen in de constructie van de eigen identiteit. *Hoe ervoeren de Ledeboerianen hun geloof? Welke rol speelde levensstijl in het leven van deze gelovigen?*

In de tweede plaats ga ik in op de leefwereld van deze gelovigen. Aan de hand de geselecteerde egodocumenten kijk ik specifiek welke visie deze gelovigen hadden ten aanzien van de buitenwereld. Hierbij onderzoek ik hoe de gelovigen zich positioneren ten opzichte

---

¹⁹ S. Coleman, P. Collins, *Religion, identity, and change. Perspectives on global transformations* (Ashgate 2004) 1-5.

van de ‘onbekeerde’ en de ‘buitenwereld’ en welk beeld zij hierdoor willen creëren. *Welke visie ten aanzien van de ‘onbekeerden’ of ongelovigen en de ‘buitenwereld’ is er terug te vinden in de Ledeboeriaanse egodocumenten?* In het tweede gedeelte van dit hoofdstuk gaat het om de publieke receptie van de preek. Dit is van belang om de invloed van de orale cultuur op deze gelovigen te onderzoeken. *Wat is de publieke receptie van de preken van Ledeboer? Welke rol speelt de preek in het versterken of het creëren van een collectieve identiteit?*

Het vijfde en laatste component van dit onderzoek gaat in op de Ledeboeriaanse identiteit. De inhoudelijke analyse van zowel de geschriften als de gemeenschap willen we in dit gedeelte met elkaar verbinden. Hier willen we een concrete analyse geven van de invloed van de geschriften van Ledeboer op de denk- en leefpatronen van deze vromen, om zo de Ledeboeriaanse identiteit bloot te leggen.

Relevantie en bronnen

Een belangrijke beperking in dit onderzoek is dat het zich primair richt op de rol van media in de vorming van collectieve identiteit. Een complete analyse van het gedachtegoed van Ledeboer en zijn gemeente valt buiten het bestek van dit onderzoek. Desondanks zal ik de historische- en ook theologische aspecten die van belang zijn mee laten wegen in de analyse. De relevantie van dit onderzoek zit vooral in het bloot leggen van de relatie tussen het religieuze medium en identiteitsconstructie. Dit onderzoek levert een bijdrage aan de mediageschiedenis van het gereformeerd piëtisme.²⁰ Aangezien er geen overgeleverde preken zijn van Ledeboer, richt ik mij op de geschriften van Ledeboer. In dit onderzoek gaat het niet hoofdzakelijk om de publieke perceptie van gelovigen die oraal of schriftelijk deze geschriften daadwerkelijk tot zich hebben genomen. Uiteindelijk gaat het om het religieuze discours, dat door de geschriften van Ledeboer zowel oraal als schriftelijk verspreid zijn en van invloed zijn geweest op de religieuze gemeenschap. Wanneer het zal gaan over de individuele getuigenissen van gelovigen die reflecteren op de preken van Ledeboer, kunnen er wel directe verbanden worden gelegd tussen het gedachtegoed van Ledeboer en de Ledeboeriaanse gemeenschap.

In het onderzoek naar het Ledeboeriaanse discours analyseer ik de geschriften die in de tijd van Ledeboer zijn gedrukt. Deze geschriften heb ik geselecteerd uit de *Verzamelde*

---

²⁰ De historicus John Exalto heeft een belangrijke aanzet gegeven in het onderzoek naar de mediageschiedenis van het piëtisme. Zie: J. Exalto, *Wandelende bijbels. Piëtistische leescultuur in Nederland 1830-1960* (Zoetermeer 2006)

geschriften van Ds. L.G.C. Ledeboer, die door H. Natzijl is samengesteld.²¹ Ik heb hiervoor negen geschriften van Ledeboer geselecteerd die vóór 1864 zijn uitgegeven, om tot een evenwichtige analyse te komen. Deze geselecteerde geschriften zijn terug te vinden in het bibliografische overzicht en zullen terloops in het onderzoek aan bod komen. Deze selectie heb ik gemaakt omdat het te ver zou voeren alle geschriften van Ledeboer te analyseren. Tot de geselecteerde geschriften behoren de meest omvangrijke werken van Ledeboer, waaronder een van zijn belangrijkste geschriften *Een ABC door een Abéling*, dat in 1845 is uitgegeven. Onder de geselecteerde geschriften bevinden zich ook twee dichtbundels en Ledeboers eigen spirituele biografie: *s' Heeren wegen gehouden met een alles verbeurd hebbend zondaar*. De rest van Ledeboers geschriften, bestaande uit dichtbundels, brieven en een bekeringsgeschiedenis van een christin, laten we buiten beschouwing.

Voor het onderzoek naar de religieuze gemeenschap heb ik zeven egodocumenten geselecteerd. Het gaat uitsluitend om zelfgeschreven bekeringsgeschiedenissen. De biografische getuigenissen laten we in dit onderzoek buiten beschouwing, aangezien dit geen persoonlijke levensbeschrijvingen zijn. Deze Ledeboeriaanse egodocumenten zijn geschreven door zes mannen en één vrouw, onder wie drie Ledeboeriaanse voorgangers. Het is onhaalbaar om alle Ledeboeriaanse egodocumenten te behandelen. Daarom heb ik de Ledeboeriaanse gelovigen geselecteerd die daadwerkelijk geleefd hebben in de periode dat Ledeboer actief was. Het belangrijkste selectiecriteria is het geboortjaar geweest van deze gelovigen. Zo heb ik de zeven 'eerste' Ledeboeriaanse bekeringsgeschiedenissen geselecteerd.²² We willen kort de personalia van de schrijvers en schrijfster van deze autobiografieën weergeven. Ze staan op chronologische volgorde van geboorte. Jacob Bergers (1809-1876), Pieter van Dijke (1812-1883), Caroline Coeland (1813-1876), Woutherus Bekker (1821-1895), Daniel Bakker (1821-1885), David Janse (1828-1902), Jan Geense (1848-1933). De uitgebreide gegevens van de geraadpleegde autobiografieën staan vermeld in het bibliografisch overzicht, achterin dit onderzoek.

Deze selectie brengt wel de nodige beperkingen met zich mee, aangezien hierdoor geen recht gedaan wordt aan de geografische spreiding van de Ledeboeriaanse gemeenschap en aan het vrouwelijke aandeel. De enige vrouw is Caroline Coeland die in *Het verborgen leven met God*

---

²¹Opmerking: *De Verzamelde geschriften van Ds. L.G.C. Ledeboer* uitgegeven in twee delen: Ledeboer, L.G.C., *Verzamelde geschriften van Ds. L.G.C. Ledeboer I*, H. Natzijl (ed.) (Utrecht 1977); Ledeboer, L.G.C., *Verzamelde geschriften van Ds. L.G.C. Ledeboer II*, H. Natzijl (ed.) (Utrecht 1977)

²²Opmerking: Zo ver bekend zijn er verder geen bekeringsgeschiedenissen, die voldoen aan het bovengenoemde criterium. Helaas is er weinig systematisch onderzoek gedaan naar bekeringsgeschiedenissen in de 19e eeuw weinig gedaan en al helemaal niet naar de kerkelijke achtergrond. Ongepubliceerde bekeringsgeschiedenissen van Ledeboerianen ben ik tot dusver niet tegen gekomen.

haar persoonlijke bekeringsverhaal heeft opgetekend.²³ Het relatief hoge aandeel van Ledeboeriaanse voorgangers heeft ook nadelige gevolgen aangezien zij niet behoren tot de ‘gewone’ gelovigen. Toch heb ik deze keuze gemaakt, omdat ik het van groot belang acht de Ledeboeriaanse identiteit zoveel mogelijk in verband te brengen met de persoon Ledeboer en zijn geschriften. Het leggen van dit directe verband wordt steeds moeilijker naarmate de gelovigen verder van Ledeboer afstonden en meer beïnvloed zijn geweest door de latere Ledeboeriaanse voorgangers. Het feit dat al deze persoonlijke bekeringsgeschiedenissen gepubliceerd zijn wijst er op dat ze veelal gericht waren op een bepaald publiek. Het zijn dan ook geen unieke documenten, in die zin dat ze alleen bestemd waren voor het privédoel. Hierdoor is het goed mogelijk dat er een bepaalde mate van aanpassingen of zelfs censuur is toegepast alvorens ze gepubliceerd werden.

Opzet

In het eerste hoofdstuk staan we stil bij de historische context. Het biedt een algemene inleiding op wie Ledeboer is en de ontstaansgeschiedenis van de Ledeboeriaanse gemeenschap. Recente publicaties die verband houden met het ontstaan van de Ledeboerianen zullen hierin verwerkt worden. In het tweede hoofdstuk zal ingegaan worden op de rol en functie van het gesproken en geschreven woord binnen de Ledeboeriaanse gemeenschap. Allereerst wordt aandacht besteed aan de omgang van Ledeboer met de Bijbel en de daarmee samenhangende verhouding tussen woord en geest. In de tweede plaats behandelen we de preekstijl van Ledeboer.

Het derde hoofdstuk bevat een inhoudelijke analyse van de negen geselecteerde geschriften van Ledeboer. We willen concreet kijken naar de bekeringsweg en geloofservaring, levensstijl en wereldbeeld. Het onderzoek naar de Ledeboeriaanse gemeenschap zelf komt in hoofdstuk vier aan bod. Dit hoofdstuk richt zich primair op de zeven geselecteerde egodocumenten. Om een goede vergelijking te kunnen maken met de Ledeboeriaanse geschriften, behandelen we deze levensbeschrijvingen vanuit dezelfde bovenstaande componenten.

In het laatste hoofdstuk staat de Ledeboeriaanse identiteit centraal. Hierin beschrijven we in hoeverre de inhoud van de geschriften van Ledeboer in overeenstemming zijn met de levens van de zeven Ledeboerianen. Door hoofdstuk 3 en 4 met elkaar te vergelijken kunnen er verbanden gelegd worden tussen de religieuze boodschap, verspreid door Ledeboers geschriften en de Ledeboeriaanse identiteit.

---

²³ C. C. Coeland, *Het verborgen leven met God* (Utrecht n.n.)

Hoofdstuk I Ledeboer en de Ledeboerianen

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de historische en theologische achtergrond waartegen we Ledeboer en de Ledeboerianen moeten plaatsen. Ook voorziet het ons van informatie over Ledeboer en de ontstaansgeschiedenis van de Ledeboeriaanse gemeenschap.

Het ontstaan van de Ledeboeriaanse kerken

In 1843 was er een deel van de gereformeerden dat, mede uit verzet tegen het theologische klimaat, zich van de Nederlands Hervormde Kerk afsplitste. Onder aanvoering van Hendrik de Cock ontstonden de zogenaamde kerken van de Afscheiding. Deze Afscheiding vond plaats omdat de Nederlands Hervormde kerk steeds onderdeel werd van het staatsvormingsproces in Nederland. Religie en kerkelijk lidmaatschap kwamen hierdoor steeds meer in het verlengde te staan van goed burgerschap. In tegenstelling tot de ontwikkelingen in de Nederlandse Hervormde Kerk werden vooral morele levenswandel, persoonlijke geloofservaring en kerkelijke betrokkenheid door deze afscheidingsbewegingen belangrijker geacht dan kerkelijk lidmaatschap en goed burgerschap.

De toenemende verburgerlijking van de Nederlands Hervormde Kerk stuitte op steeds meer weerstand. Al aan het eind van de 18e eeuw begonnen de conventikels steeds meer een eigen leven te leiden, los van de gevestigde kerk, uit verzet tegen de uniformeringsdrang van de religieuze elite. Naast eerder genoemde redenen voor deze vervreemding, was er nog een ontwikkeling die cruciaal bleek voor de Afscheiding.²⁴ De verbinding tussen ‘troon en altaar’, had er voor gezorgd dat de Hervormde ‘volkskerk’ onderdeel werd van het staatsvormingsproces. Een belangrijke ontwikkeling hierin was de instelling van het ‘reglement van bestuur’ van 1816. De kerk werd hierdoor onder direct politiek bestuur geplaatst. Hier deed de invloed van verlichting zich gelden in de zin dat christelijke deugden centraal werden gesteld in de opbouw van de natiestaat. Deze rationalistische deugdenleer had zich ook langzamerhand meester gemaakt van de Nederlandse Hervormde Kerk. In leeropzicht was er steeds meer een verschuiving naar de ethiek en het navolgen van Christus. Fundamentele protestantse waarheden kwamen hierdoor steeds meer onder druk te staan. Tegenover deze verlichtingsidealen stelde de meeste kerken van de Afscheiding de innerlijke geloofsverdieping centraal.

Een ontwikkeling die hier mee samenhangt, is de groeiende kloof tussen de universitair opgeleide gereformeerde dominees, en het ‘gewone’ kerkvolk. Dominees behoorden in de 19e

---

²⁴Ibidem, 16.

eeuw veelal tot de elite en waren onderhevig aan liberale invloeden. Deze liberaal-protestantse elite had een nationaal christendom voor ogen, met als doel om een krachtige nationale identiteit op te bouwen. Het protestantisme moest in hun ogen aangepast worden aan de modernisering van de maatschappij. De liberale richtlijnen die hieruit voortvloeiden werkten een centralisering van religieuze praktijken in de hand.²⁵ Het kerkvolk behoorde tot de lagere klasse in de samenleving en voelde zich door deze uniformeringsdrang steeds minder thuis in de gevestigde kerk. Hierdoor ontstond er een geestelijke kloof tussen de prediking in de kerk en de geestelijke ervaring van de gelovigen.²⁶ De kerken van de Afscheiding waren juist in staat de kloof tussen het volksgeloof en de gevestigde religie te overbruggen.²⁷ Deze kerkelijke stromingen wisten in navolging van de gezelschappen van de 17e en 18e eeuw, vooral de nadruk te leggen op het persoonlijke geloof. Zij stelden de persoonlijke bevinding en geloofservaring centraal.

Het ontstaan van de Ledeboeriaanse kerken moet tegen de achtergrond van deze religieuze en maatschappelijke veranderingen geplaatst worden. De grondlegger van deze stroming, Lambertus Ledeboer, was als predikant in Benthuizen verbonden aan de Hervormde Kerk. In 1841 werd hij uit zijn ambt gezet nadat hij in conflict was gekomen met de kerk. Ledeboer beschreef zijn afzetting zelf als een 'uitleiding'. "(...) Mijn uitgang of liever uitzetting en uitdrijving niet uit de kerk, daar kan mij de duivel niet uitzetten, maar eensdeel mijn uitleiding van God uit de hoer Babels."²⁸ Zijn 'uitleiding' werd ingeluid in 1840 toen hij de gezangenbundel en algemene reglementen van de kansel wierp en deze onder toezicht van zijn eigen gemeente, in de tuin van de pastorie begroef. Dit voorval laat zien hoe het verzet van Ledeboer vooral verband hield met zijn kerkelijke standpunten. Ledeboer wilde onverkort vast houden aan het gezag van de belijdenisgeschriften, zoals de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Dordtse kerkorde (D.K.O), zoals ze waren opgesteld tijdens de Synode van Dordrecht, die gehouden werd in 1618-1619. De Psalmberijming van 1773 en de invoering van de gezangenbundel in 1807 en de hierboven genoemde reglementenbundel zag hij als een ondermijning van de aloude gereformeerde confessie.

Aanvankelijk heeft Ledeboer na zijn afzetting contact gezocht met de Afgescheiden kerken, maar van een kerkelijke aansluiting is het nooit gekomen. Het cruciale geschilpunt was de zogenaamde 'vrijheidsaanvraag', dat als voorwaarde werd gesteld aan de Afgescheiden

---

²⁵ J. van Eijnatten en F.A. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006) 261-263.

²⁶ D. Bos, *Servants of the kingdom* (Leiden 2003) 387-396; E.P. Meijering, *Het Nederlands christendom in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2007) 20-26.

²⁷ H. McLeod, *Religion and the people of Western Europe, 1789-1989* (Oxford 1997) 37,38.

²⁸ L.G.C. Ledeboer, 's, *Heeren wegen gehouden met eenen alles verbeurd zondaar* (Ede 1983) 51,52.

kerken door de koning, om erkenning van de overheid te ontvangen. Door zich bij de overheid in te schrijven als een nieuwe religieuze genootschap, werden de kerken van de Afscheiding in gelegenheid gesteld zich in vrijheid te organiseren. Binnen de kerken van de Afscheiding was dit een belangrijk geschilpunt dat uiteindelijk resulteerde in een volgende kerkelijke scheiding in 1838. Deze scheiding voltrok zich tussen de Christelijke Afgescheiden Gemeenten en de Gereformeerde Gemeenten onder het Kruis (of kortweg 'kruisgemeenten'). Dit kerkelijke standpunt zou zich in de loop van de tijd ontwikkelen tot één van belangrijkste onderscheidende kenmerken van de Ledeboerianen.²⁹ Voor Ledeboer lag de 'vrijheidsaanvraag' heel gevoelig, aangezien zijn eigen stroming hiermee aangemerkt zou worden als een nieuwe religieuze gemeenschap, dat de naam 'gereformeerd' niet mocht dragen. Hij had dan ook om die reden in 1816 geweigerd zich neer te leggen bij de eerder genoemde nieuwe kerkorganisatie, die door koning Willem I in dat jaar was ingevoerd. Zijn toenmalige halsstarrigheid had als gevolg dat hij door de overheid als een potentieel gevaar werd gezien voor de burgerlijke orde, waardoor hij verschillende keren in de gevangenis belandde.³⁰ Ledeboer beschouwde de Gereformeerde Kerk van voor 1816 als de 'de kerk der vaders' waarnaar teruggekeerd moest worden. Deze restauratiegedachte van de kerk had niet alleen tot gevolg dat de Ledeboerianen niet in staat waren zich te organiseren, maar ook dat ze zich sterk bleven identificeren met de kerk van voor 1816. Het vasthouden aan de Psalmberijming van Datheen, de gangbare Psalmberijming van voor 1773, werd voor de Ledeboerianen dan ook van essentieel belang geacht.

Er waren in de loop van de 19e eeuw steeds meer lokale gemeenten en gezelschappen die Ledeboer erkenden als hun religieuze leider. Ondanks zijn afzetting wist hij een groep gemeenteleden uit Benthuizen aan zich te binden en vanuit die plaats trok Ledeboer verder het land in. Belangrijk was hierbij het contact dat hij onderhield met geestverwante figuren, zoals Jacobus Budding, die als voorganger een grote aanhang verwierf onder de gezelschappen in Zeeland. Ledeboer wist hierdoor zijn invloed steeds verder te vergroten. De gemeenten die hieruit ontstonden waren doorgaans klein en kwamen veelal voort uit de conventikels. Het waren losse gemeenschappen en kerken, die onderling weinig contact hadden. Voor 1851 was er dan ook sprake van een independistische kerkelijke structuur, waarbij de verschillende Ledeboeriaanse gemeenschappen onafhankelijk van elkaar bestonden. De volgelingen van Ledeboer begonnen zich geleidelijk aan te organiseren tot een zelfstandige religieuze

---

²⁹ H.A. Hofman, Hendrik Arie, *Ledeboerianen en Kruisgezinden. Een kerkhistorische studie over het ontstaan van de Gereformeerde Gemeente* (Utrecht 1977) 29.

³⁰ *Ibidem*, 29,30.

groepering, die een geheel eigen plaats innam binnen de kerken van de Afscheiding. Pas in 1851 kwam er enige structuur in de Ledeboeriaanse gemeenten toen Ledeboer instemde met de ‘vrijheidsaanvraag’ en zich daardoor kon verbinden met de Zeeuwse gemeenten.³¹ Vanaf deze tijd kunnen we spreken over een Ledeboeriaans kerkverband, een groep met een zelfbewuste, eigen identiteit. Na het overlijden van Ledeboer in 1863 scheurden de Ledeboeriaanse gemeenten in tweeën. Nu de geestelijke vader van de Ledeboerianen wegviel begonnen de independistische kerkelijke structuur en het gebrek aan een theologische opleiding zich te wreken. Er was namelijk een leergeskil ontstaan tussen de Ledeboeriaanse dominee Pieter van Dijke en de Ledeboeriaanse voorganger Daniel Bakker met als gevolg dat de Ledeboeriaanse kerken scheurden in een dijkiaanse en een bakkeriaanse tak.³²

Theologie en spiritualiteit

Op theologisch gebied onderscheidden de Ledeboerianen zich niet of nauwelijks van de andere kerken die gebroken hadden met de Hervormde Kerk. De Ledeboerianen kenmerkten zich wel meer door hun gereserveerdheid ten opzichte van de theologie. De nadruk op bevinding en spiritualiteit kwam sterk overeen met de Gereformeerde Gemeenten onder het Kruis en heeft duidelijke theologische wortels in de piëtistische vroomheidsbeweging. We willen hier kort in gaan op enkele theologische accenten die van belang zijn, alvorens in te gaan op de geschriften van Ledeboer.

Allereerst legden de Ledeboerianen sterk het accent op de hopeloze toestand van de mens in het verkrijgen van het heil. Om met Ledeboer te spreken: “(...)’s mensen niets en Gods al; zie daar de gereformeerde leer.”³³ De goddelijke verkiezing vormde het uitgangspunt voor de verlossing van mensen. Uiteindelijk lag de zaligheid van mensen vast in de verkiezing. Bekering werd beschouwd als een individuele verandering, die zich kenmerkte door een moreel leven. In de weg van de bekering wordt een geestelijk dood mens tot leven gewekt. Deze weg van verzoening met Christus was geen abstract gegeven, maar werd door de gelovigen ‘zielsbevindelijk’ ervaren. Hieraan was een weg verbonden, de zogenaamde bevindelijke heilsweg, waarin opeenvolgende stadia van bekering en geloofsbeleving

---

³¹ H. Florijn, *De Ledeboerianen. Een onderzoek naar de plaats, invloed en denkbelden van hun voorgangers tot 1907* (Houten 1994) 20.

³² H.A. Hofman, *Ledeboerianen en Kruisgezinden. Een kerkhistorische studie over het ontstaan van de Gereformeerde Gemeente* (Utrecht 1977) 45.

³³ L.G.C. Ledeboer, “Een spiegel des tijds ter beproeving der kinderen Gods. Voorgesteld in eenige opmerkingen betreffende de tijdsomstandigheden”, in: *Verzamelande geschriften van Ds. L.G.C. Ledeboer II*, H. Natzijl (ed.) (Utrecht 1977) 18.

gesystematiseerd werden.³⁴ De weg van God met mensen wordt achtereenvolgens onderscheiden in roeping, wedergeboorte, geloof, rechtvaardigmaking en heiligmaking. Het is niet verwonderlijk dat juist de predestinatie en de persoonlijke spiritualiteit geaccentueerd werden bij de Ledeboerianen. Zoals we gezien hebben was er in 19e eeuw sprake van grote maatschappelijke en culturele veranderingen. Van cruciale betekenis was de invloed van de moderne theologie die de bovennatuurlijke werking van God verwierp. Daarbij was er de opkomst van de moderne Schriftkritiek. Om hieraan tegenwicht te bieden werden de Reformatorische beginselen zoals het ‘Sola Scriptura’ (alleen het Woord) en de calvinistische notie van de predestinatie in de kerken van de Afscheiding geaccentueerd. Dit sluit nauw aan bij de algemene religieuze trend in de 19e eeuw. In de verschillende protestantse denominaties die zich in deze periode in Europa bevinden, ligt het theologische accent op de uitverkiezing en de verzoening in Christus.³⁵ Hierbij valt te denken aan de protestantse stromingen in Engeland zoals het ‘Primitive Methodism’. De kerkhistoricus McLeod typeert de religiositeit van het Primitive Methodism als een ‘trancendental mysticism’. “(...) They combined a harsh and pristine Puritanism with a transcendental mysticism (...).”³⁶ Hiermee werd de nadruk gelegd op Gods interventie in het dagelijkse leven en de persoonlijke ervaring van het Heilige. Natuur en bovennatuur worden zo sterk aan elkaar verbonden. De nadruk ligt dan ook sterk op de bekering als een verandering in levensstijl en gewoontes, die we ook bij de Ledeboerianen terug terugvinden.³⁷

Gezelschappen

Het gezelschapsleven heeft een belangrijke invloed gehad op het geestelijk klimaat van de Ledeboerianen. De afscheidingsbeweging en wel in het bijzonder de Ledeboerianen, wisten vooral aanhangers te verwerven in de plaatsen waar het gezelschapsleven domineerde. Al aan het eind van de 18e eeuw is er een grote toename van deze geestelijke gezelschappen, de zogenaamde conventikels. Deze samenkomsten hadden als doel om de gelovigen in hun ervaringen en geloofsleven te bemoedigen en te onderwijzen, waarbij de nadruk lag op de innerlijke vroomheid. Het fenomeen droeg sterk bij tot een sterk gemeenschapsgevoel, met als doel de innerlijke vroomheid te cultiveren.

---

³⁴ J. Exalto, “Welkom in de strijd”, in: F.A. van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie* (Heerenveen 2007) 95-97.

³⁵ W. Bakker, *De Afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen 1984) 147-152.

³⁶ H. McLeod, *Religion and the people of Western Europe, 1789-1989* (Oxford 1997) 40.

³⁷ *Ibidem*, 40.

De spiritualiteit kenmerkte zich door een mystieke beleving van de bekering, dat samen ging met diepe emotionele ervaringen van zonde.³⁸ Door de sterke nadruk op innerlijke vroomheid verschoof het theologische accent vooral naar het geloofsleven. Het gevolg was een zeker subjectivisme, de vastigheid van het geloof werd vooral gezocht in de persoonlijke ervaringen en gevoelens. Met andere woorden de subjectieve ‘bevinding’ kreeg zo een dominante positie ten opzichte van het evangelie als het ‘objectieve’ Woord van God.³⁹ Dit bracht met zich mee dat een oefenaar of dominee, die veel kon vertellen over zijn persoonlijke spirituele ervaringen en relatie met God, vaak een grote stempel drukte op de gemeenschap. Dat zorgde er voor dat er een diep besef van ‘heiligheid’ ontstond rondom een dergelijk voorganger, in de beleving van de gelovigen.

Een vrome levenswandel was binnen deze gemeenschappen erg belangrijk. Een vrome en morele levenswandel was immers belangrijk om ‘schijn en zijn’ van elkaar te kunnen onderscheiden, de ‘schijngelovige’ van de oprechte kinderen Gods. Bepaalde gedragingen en uiterlijkheden, zoals het dragen van sobere kleding, werden als wezenlijke kenmerken van het geloof beschouwd. Het zijn vooral deze specifieke groepskenmerken en religieuze praktijken die de Ledeboeriaanse identiteit kenmerken. De sociale controle binnen deze gemeenschap kon soms extreem groot zijn. Deze gemeenschappen droegen soms sektarische elementen met zich mee, waarbij een exclusieve waarheidsclaim samen kon gaan met religieus fanatisme.⁴⁰

Maatschappijvisie

De sterke oriëntatie op het verleden hield nauw verband met de Ledeboeriaanse visie op de Afscheiding van 1834 en de daarmee samenhangende visie op de maatschappij. Het was niet alleen de Hervormde Kerk die zich had afgekeerd van de gereformeerde leer, maar de hele maatschappij had zich afgekeerd van de zuivere leer.⁴¹ In de 19e eeuw leefde er binnen de gereformeerde traditie een sterke ‘Israël-gedachte’. Nederland werd beschouwd als een ‘uitverkoren’ volk, waarmee Gods bijzondere bemoeienissen met het Nederlandse volk werd uitgedrukt.⁴² Nu het volk en de staat zich hadden afgekeerd van de gereformeerde leer was het onmogelijk geworden om het Nederlandse volk te associëren met het volk Israël. Deze breuk werd binnen de afgescheiden kringen ook wel de ‘breuke Sions’ genoemd. Ledeboer

---

³⁸ H. Florijn, *De Ledeboerianen. Een onderzoek naar de plaats, invloed en denkbeelden van hun voorgangers tot 1907* (Houten 1994) 130, 159.

³⁹ W. van 't Spijker, “Ik ben een vriend en metgezel”, in: Van Lieburg (red.), *De stille luyden* (Kampen 1994) 75.

⁴⁰ S. Bruce, *Religion in the modern world. From cathedrals to cults* (Oxford 1996) 77.

⁴¹ L.G.C. Ledeboer, “Sions lof- en treurgezangen, benevens enige gelegenheids gedichten”, in: *Verzamelde geschriften van Ds. L.G.C. Ledeboer II*, H. Natzijs (ed.) (Utrecht 1977) 436-439.

⁴² J. van Eijnatten en F.A. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006) 377.

beschrijft dit op indringende wijze. “Wie heeft gewaakt voor de belangen Sions? Leraars noch oversten des, noch leden der gemeenten (...).”⁴³ Deze Israël gedachte wordt in de geschriften van Ledeboer steeds meer verbonden met de ware gelovigen, de uitverkorenen.⁴⁴ Dit verklaart ook de antithetische houding ten opzichte van de buitenwereld, die een belangrijke plek innam in de geschriften van Ledeboer.

Deze verschuiving van het Nederlandse volk, die we eerder gezien hebben op het theologische vlak, lijkt in hun visie op het maatschappelijke terrein een rol te spelen. De Publieke kerk zoals die bestond voor de eeuwwisseling, gold als maatstaf voor het heden. Feitelijk stond voor de Ledeboer de situatie in de Nederlandse republiek als ideaal voor ogen. Dit ideaal gaat terug op de periode van de confessionalisering in Europa, waarin kerk en staat samen de christelijke waarden en normen in de maatschappij probeerden te verspreiden. Al in de loop van de 18e eeuw was het gezag van de gereformeerde kerk aan het afnemen en liep de Calvinistische republiek op zijn einde. Hierdoor trokken de orthodox gereformeerden zich doelbewust terug in hun isolement. Door dit isolement hadden ze veelal geen notie van filosofische en maatschappelijke ontwikkelingen. Deze tendens was zichtbaar in alle kerken die gebroken hadden met de Hervormde Kerk, alleen had dit bij de Ledeboerianen radicalere consequenties.

Ledeboer heeft zich in zijn kerkelijk verzet vooral gericht op de ‘uitwendige veranderingen’ die in de Hervormde kerk waren doorgevoerd, zoals de nieuwe Psalmberijming van 1773. “De grondslag was weggenomen, geloofsartikelen met voeten getrapt ondermijnd, grendels en sloten opengebroken; de kerk van de staat afgescheiden (...).”⁴⁵ Uiteraard waren dit voor Ledeboer belangrijke markeerpunten voor de “breuke Sions”, die tekenend waren voor de teloorgang van het gereformeerde gedachtegoed in Nederland. Toch lagen hier ook belangrijke maatschappelijke en culturele ontwikkelingen aan ten grondslag, die onderbelicht bleven door Ledeboer. Denk alleen aan de invloeden van de Verlichting op de reglementenbundel van 1816, zoals we hierboven hebben beschreven. Deze vorm van kerkelijk verzet laat zich het best verklaren vanuit de toenmalige machtsverhoudingen. Voor Ledeboer stond de christelijke hegemonie en wel in bijzonder de bevindelijke stroming onder druk. De veranderingen binnen de kerk vervaagden de grenzen tussen het piëtistische gedachtegoed en de rationalistische theologie binnen de Hervormde Kerk. De Dordtse

---

⁴³ L.G.C. Ledeboer, “Sions lof- en treurgezangen, benevens enige gelegenheids gedichten”, in: *Verzamelde geschriften II*, 436

⁴⁴ H. McLeod, *Religion and the people of Western Europe, 1789-1989* (Oxford 1997) 35.

⁴⁵ L.G.C. Ledeboer, s’ *Heeren wegen gehouden met een alles verbeurd hebbend zondaar* (Ede 1983) 58.

belijdenisgeschriften, waaronder de Nederlandse Geloofsbelijdenis waren immers belangrijke identificatiepunten voor de bevindelijk gereformeerde traditie, en juist het gezag en gebruik van deze geschriften kwamen in de kerk onder druk te staan.

Illustratief is het theatrale optreden van Ledeboer in de zogenaamde boekwegwerping van 1840. De nieuwe reglementenbundel en het gezangenboek staan hier symbool voor de afgedwaalde kerk van na 1816, of liever gezegd na 1773, de komst van de nieuwe Psalmberijming. Door op een rituele wijze deze geschriften te begraven, voor de ogen van de kerkelijke gemeenschap werden de symbolische grenzen van de eigen gemeenschap afgebakend. Het heeft dan ook iets weg van een zuiveringsritueel, waarbij tegelijk de verbondenheid met de eigen gemeenschap bevestigd wordt. Gezien de eerder genoemde eenvoudige achtergrond van veel van zijn volgelingen, en de zweem van 'heiligheid', die we al noemden, moet het in ieder geval een indrukwekkende vertoning zijn geweest voor de aanwezigen. Hij zal voor deze eenvoudige lieden, ook voor hen die niet konden lezen en schrijven, zijn punt op deze wijze zeer duidelijk hebben gemaakt.⁴⁶

Ledeboer zag zijn gemeente als voortzetting van de 'kerk der vaders'. Alleen de kerk ten tijde van de 'protestantse natie' beschouwde Ledeboer als de wettige kerk. Elke nieuwe kerk was geen 'planting Gods', waardoor Ledeboer tot 1851 weigerde om een eigen kerk in het leven te roepen. Pas vanaf deze periode ging hij over tot het bedienen van de sacramenten en de bevestiging van voorgangers. Deze radicale houding is terug te zien in de zogenaamde 'bevestigingslinie', dat vooral bij de 'Dijkianen' een grote rol speelde. Deze liniekwestie was een soort apostolische successie, die in de gereformeerde traditie met de Reformatie opkwam. Het benadrukte een keten van geloofsgetuigen die vanaf de apostelen tot in het heden reikte.⁴⁷ De bevestigingslinie van de Ledeboerianen was er op gericht dat deze 'keten van waarheid' door de handoplegging aan nieuwe ambtsdragers werd voortgezet. Ledeboer was de enige ware voortzetting van deze apostolische successie. Het leergezag van een Ledeboeriaanse voorganger was dan ook niet gegrond op een synodebesluit, maar op de bevestiging door Ledeboer. De kruisdominee P. Los moest zo opnieuw in het ambt bevestigd worden, toen hij overging naar de Ledeboeriaanse gemeente. Na de dood van Ledeboer versmalde deze linie steeds meer tot een Ledeboeriaanse linie, waarin men alleen tot ambt bevestigd mocht worden

---

⁴⁶ L.G.C. Ledeboer, *s' Heeren wegen gehouden met een alles verbeurd hebbend zondaar* (Ede 1983). Vgl. De theorie van "Symbolic boundaries". Deze benadering legt de nadruk op het onderzoek naar symboliek. Mary Douglas heeft in haar boek *Purity and danger* gewezen op de rol van symbolen in het definiëren van zuiverheid en vervuiling. Deze symboliek speelt een belangrijke rol in de definiëring van "de ander" om de sociale orde in stand te houden.

⁴⁷ J. Exalto, *Gereformeerde heiligen: de religieuze exempeltraditie in vroegmodern Nederland* (Nijmegen 2005) 82.

door een voorganger die persoonlijk door Ledeboer was bevestigd.⁴⁸ Door continuïteit met het verleden te benadrukken wisten de Ledeboerianen een krachtige identiteit op te bouwen. Het was een bewijs dat men stond in de gereformeerde traditie en de reformatorische leer zuiver hield.

Dit maatschappelijk isolement werd nog versterkt door de sociale achtergrond van de Ledeboerianen. De Ledeboeriaanse gemeenschap behoorde tot de onderste lagen van de samenleving. Het is niet verwonderlijk dat de Ledeboerianen zich vaak vreemdeling op aarde voelden en zich graag identificeerden met hun pelgrimsbestaan. De Ledeboerianen voelden zich veelal niet begrepen, met als gevolg dat men zich nog verder terugtrok in de kring van gelijkgezinden.⁴⁹ De zeven vromen, die we verderop behandelen, behoorden ook tot de lagere sociale klasse in de samenleving. Jan Geense was in het dagelijks leven schipper en Daniel Bakker was landbouwer in Zeeland. In het algemeen kunnen we stellen dat de geleerdheid onder de Ledeboerianen dusdanig gering was, dat een leerstellige preek ze weinig zou aanspreken. Het harde bestaan vroeg om praktische, pastorale zielzorg.

Een belangrijk element is dat de Ledeboeriaanse voorgangers zich sterk identificeerden met de sociale afkomst van hun volgelingen, waardoor het volk zich gehoord voelde. "It was part of the strength of the leaders of those movements that they moved in the same thought world of the smallholders (...) and they spoke the same languages."⁵⁰ Dat Ledeboer, die zelf van aristocratische afkomst was, de taal van zijn volgelingen sprak blijkt één van zijn bekende uitspraken: "Voor eene kus van Jezus mond, geef ik al dien zwarte grond."⁵¹ Deze nadruk op soberheid is ook duidelijk terug te vinden in de geschriften van Ledeboer, waarin Ledeboer een uiterst gereserveerde houding aanneemt tegen over allerlei materiële goederen. Hier komen we in hoofdstuk drie nog op terug.

Samenvattend kunnen we stellen dat het ontstaan van de Ledeboeriaanse gemeenten geplaatst moeten worden tegen de achtergrond van de religieuze en maatschappelijke ontwikkelingen aan het begin van de 19e eeuw. De maatschappijvisie en kerkpolitiek van Ledeboer en de Ledeboerianen kwamen voort uit een geïdealiseerd verleden.

---

⁴⁸ H. Florijn, *De Ledeboerianen . Een onderzoek naar de plaats, invloed en denkbepelden van hun voorgangers tot 1907*(Houten 1994) 49,50.

⁴⁹ Ibidem, 40,41.

⁵⁰ H. McLeod, *Religion and the people of Western Europe, 1789-1989* (Oxford 1997) 38.

⁵¹ J.M. Vermeulen, *In de lijn van Ledeboer 1840-1948. Ruim 100 jaar predikanten, oefenaars en gemeenten* (Krimpen a/d IJssel 1990) 71.

Hoofdstuk II Medium tussen God en mens

We willen nu ingaan op de rol en functie van het gesproken en geschreven woord in de Ledeboeriaanse gemeenschap. Het gaat in vooral in op de Schriftvisie van Ledeboer en de daarmee samenhangende verhouding tussen woord en geest. Daarnaast zal het gaan over de preekstijl van Ledeboer. In het globaal laat dit hoofdstuk zien welke plaats de Bijbel en religieuze literatuur bij de Ledeboerianen innamen.

Letter en geest

De Bijbel mag dan het middel der genade zijn, uiteindelijk gaat het om de beleefde waarheid. Ledeboer schrijft in zijn gedicht ‘*s Heeren staf*’ hoe de Bijbel dient als een staf waarop de gelovigen kunnen leunen.⁵² Het Woord moet vlees worden, zoals Christus het vleesgeworden Woord is. De ontmoeting met het ‘Heilige’ vindt vooral plaats in de persoonlijke bevinding. Daar wordt de diepe kloof tussen God en de mens overbrugd en vindt de communicatie met het ‘Heilige’ plaats. Deze nadruk op de subjectieve ervaring van het heil heeft belangrijke implicaties voor de functie en de rol van het Woord. De Bijbel staat hierdoor minder centraal, in de zin dat de vastigheid van het Woord en Gods beloften onderhevig zijn aan de persoonlijke ervaring. De directe openbaring van God, zoals het ‘krijgen’ van een tekst of een visioen, spelen een belangrijke rol in het geloofsleven.⁵³ Anderzijds was er ook een fundamentalistische neiging om zich vast te klampen aan de Bijbel, in verzet tegen het toenemende rationalisme, waarbij de bovennatuurlijke werking van de Heilige geest onderbelicht dreigde te raken. In een persoonlijke reflectie op zijn ambtelijke loopbaan, aan het einde van zijn leven, merkt Ledeboer op: “(...) ik ben geen systematisch (leerstellig) mens, slecht genoeg voor een predikant, al mijn kennis moet ik onmiddellijk verkrijgen, of het is anders niet voor mijn ziel (...).”⁵⁴

De bevindelijke spiritualiteit heeft ook een belangrijke doorwerking gehad in de preken en geschriften van Ledeboer. In de prediking werden Bijbelteksten al snel toegepast op het geloofsleven. Een al te letterlijke interpretatie van de Bijbel, waarbij de innerlijke werking van de Heilige Geest gemist wordt, werd verworpen. In de geschriften van Ledeboer speelt de

---

⁵² L.G.C. Ledeboer, “Sions val en opkomst, benevens nog eenige gezangen des tijds”, in: *Verzamelde geschriften* II, 178; Ledeboer beschrijft in zijn eigen spirituele biografie verschillende momenten waarin hij door bijzondere openbaringen bepaald werd bij een specifieke bijbeltekst. Zie: L.G.C. Ledeboer, *s’ Heeren wegen, Gehouden met een alles verbeurd hebbend zondaar* (Ede 1983) 19.

⁵³ C. Graafland, ‘De theologie van het conventikel’, in: Van Lieburg (red.), *De stille luyden* (Kampen 1994) 36-37.

⁵⁴ J.H. Landwehr, “L.G.C.Ledeboer in zijn leven en arbeid geschetst”, in: *Verzamelde geschriften over Ds. L.G.C. Ledeboer* III, H. Natzijs (ed.) (Utrecht 1977) 242.

Bijbelse exegese dan ook een marginale rol. Er is eerder sprake van praktische Bijbeluitleg, waarbij Schriftgedeelten toegepast worden op de ‘weg van Gods kinderen’. In de polemieken met andere kerkelijke denominaties speelde deze schriftopvatting een belangrijke rol. In één van de gedichten van Ledeboer zien we dit beeld terug. “Letterknappen, lippen helden/ Die van grote zaken melden/ Missende het eenige al (...).”⁵⁵ Op retorische wijze wordt hier de letter en de leer tegenover de geest en het leven geplaatst.

De preekkunst of homiletiek van Ledeboer is beïnvloed door deze subjectieve geloofsbeleving. Het feit dat Ledeboer zijn preken nooit uitschreef, waardoor er ook geen preken van hem zijn overgeleverd, toont aan dat hij weinig moest hebben van een beredeneerd betoog. Zijn preken kunnen we dan ook beter beschouwen als ‘gemoedsuitstorting’, waarbij hij zich sterk liet leiden door zijn persoonlijke gevoelens. In het preken ging het bij Ledeboer om de directe sturing en leiding van de Heilige Geest, waardoor zijn preken wat rommelig overkomen. Deze stijl is terug te vinden in zijn geschriften waarbij er van een helder en samenhangend betoog allesbehalve sprake is. Inhoudelijk is er sprake van een mystieke inslag. In zijn woordkeuzes is Ledeboer vaak erg ongelukkig, wat waarschijnlijk toe te schrijven is aan zijn ad-hoc manier van preken. Zijn schrijf- en preekstijl waren onderhevig aan zijn gemoedstoestand en vaak ook erg emotioneel geladen.⁵⁶ Deze bijzonderheden in de preekstijl van Ledeboer deden buitenstaanders zelfs twifelen aan zijn verstandelijke vermogens. Sommige tijdgenoten en zelfs leden van zijn familie schreven zijn preekstijl toe aan luiheid en dwarsheid.

Tot op zekere hoogte kunnen we stellen dat zijn persoonlijke ervaringen en gemoedsgesteldheid een belangrijke invloed hebben gehad op zijn preken. Als we de preekstijl bezien in het licht van de drie klassieke retorische doelen van een preek, namelijk onderwijzen (*docere*) aanraken van emoties (*movere*) en het overtuigen (*delectare*), lijkt vooral het affectieve doel een belangrijke rol te spelen. De inhoud van zijn prediking lijkt sterk ontleend te zijn aan het publiek. Hij sprak niet alleen uit het hart maar ook naar het hart van zijn eigen volgelingen.⁵⁷ Zijn preken en zijn geschriften zijn dan ook emotioneel en doen soms erg psychologisch aan, waarbij de geestelijke ervaringen van de gelovigen uitgebreid voor het voetlicht worden gebracht

---

⁵⁵ L.G.C. Ledeboer, “Sions lofgezangen in benauwde tijden”, in: *Verzamelde geschriften I*, 294.

⁵⁶ J.H. Landwehr, “L.G.C.Ledeboer in zijn leven en arbeid geschetst”, in: *Verzamelde geschriften over Ds. L.G.C. Ledeboer III*, H. Natzijl (ed.) (Utrecht 1977) 168-169

⁵⁷ T. Hoekstra, *Gereformeerde Homiletiek* (Wageningen 1975) 31; H.A. Hofman, *Ledeboerianen en Kruisgezinden* (Utrecht 1977) 175.

Een belangrijk aspect is ook Ledeboers fysieke optreden tijdens het preken. Zo wist Ledeboer verschillende keren in te spelen op wat er in kerk gebeurde. “Ook dat moet nog vallen!”, riep hij vanaf de preekstoel naar een vrouw, die haar hoofddekseel teveel versierd had.⁵⁸ Hij was een gevoelsmens, waardoor hij niet altijd ordelijk was in zijn preken.⁵⁹ Dat zijn preektrant verband houdt met zijn persoonlijke psychische gemoedsgesteldheid, is onmiskenbaar. Het is een bekend gegeven dat Ledeboer een driftig en zeer gevoelig karakter had.⁶⁰ Daarbij heeft hij ook emotioneel te lijden gehad in de gevangenis. Zijn theatrale boekwegwerping en geestelijk leven werd door zijn eigen familie als uiting van waanzinnigheid beschouwd. Een familielid beschrijft: “Hij was een akelige, bleeke jonge man, klierachtig, bijziende en in de hoogsten graad dweepachtig godsdienstig.”⁶¹ Aangezien de invloed van zijn geestelijke toestand een psychologische studie naar Ledeboer vereist, willen we dat hier verder laten rusten.

We moeten de preektrant van Ledeboer vooral in het licht zien van de piëtistische opvatting ten aanzien van de prediking. Het Woord, als directe openbaring door de Heilige Geest, moest zogezegd spontaan gepredikt worden. Het is duidelijk dat juist deze manier van preken goed aansloot bij de beleving van de toehoorders, zoals gezegd vaak afkomstig uit de conventikels. Al aan het eind van de 18e eeuw was er steeds minder sprake van het memoriseren van preken en had een preek meer iets weg van een lezende voordracht.⁶² Een algemeen bezwaar met name vanuit het conventikelwezen hiertegen was dat een voorganger moest spreken vanuit zijn hart en niet zozeer vanuit zijn eigen geleerdheid. Een bevindelijke improviserende prediking werd binnen het gereformeerde piëtisme beschouwd als kenmerk van een door de Heilige Geest geïnspireerde preek.⁶³ Bij Ledeboer zien we een verdere radicalisering in de tegenstelling tussen eigen geleerdheid en het ‘door God geleerde’. Blijkbaar stond voor Ledeboer de geleerdheid en Bijbelstudie de werking van de Heilige Geest in de weg. Hierdoor lijkt het Woord bij Ledeboer ondergeschikt te zijn aan de verlichting van de Heilige Geest. Deze radicale opvatting heeft een belangrijke invloed gehad op zijn visie op de kerk en maatschappij, zoals we later zullen zien.

---

⁵⁸ J. Eigeman, “Iets over Ledeboer”, In: *Verzamelde geschriften over Ds. L.G.C. Ledeboer III*, H. Natzijs (ed.) (Utrecht 1977) 380-390.

⁵⁹ J.H. Landwehr, “L.G.C.Ledeboer in zijn leven en arbeid geschetst”, in: *Verzamelde geschriften over Ds. L.G.C. Ledeboer III*, 53-56; J. Eigeman, “Iets over Ledeboer”, in: *Verzamelde geschriften over Ds. L.G.C. Ledeboer III*, 380.

⁶⁰ J.H. Landwehr, “L.G.C.Ledeboer in zijn leven en arbeid geschetst”, in: *Verzamelde geschriften over Ds. L.G.C. Ledeboer III*, 55.

⁶¹ K. Hooijer-Bruins, *Domineesdochter in 's-Graveland. Domineesvrouw in Zaltbommel* (Zaltbommel 1981) 87

⁶² D. Bos, *Servants of the kingdom* (Leiden 2003) 96,97.

⁶³ F.A. van Lieburg, “Uit het hoofd, uit het hart. Lezend preken in de piëtistische traditie”, in: *Tijdschrift Nederlandse Kerkgeschiedenis 2* (1999) 102-109.

De vraag is hoe we Ledeboers preekstijl en zijn dualiteit tussen letter en geest moeten duiden. Het antwoord hierop moeten we vooral zoeken in zijn overstap van een universitair opgeleide predikant tot ‘lekenprediker’ van een separatistische groepering. Allereerst is er, zoals de kerkhistoricus Hofman terecht opmerkt, een verandering in stijl waar te nemen in de preken en geschriften van Ledeboer. In zijn eerste geschriften en brieven laat Ledeboer zich kennen als een systematicus, die zijn betoog op logische wijze opbouwde. Als hij na zijn afzetting als lekenprediker het land door gaat, lijkt zijn stijl steeds verder te verslechteren.⁶⁴ De (negatieve) gevoelens van Ledeboer over de tijdsomstandigheden of ten aanzien van zijn eigen bekering lijken steeds prominenter aanwezig te zijn in zijn geschriften. Interessant is dat de inhoud van zijn werken ook steeds subjectiever wordt. Wat hier nauw mee samenhangt, is zijn radicale afkeer van zijn theologische studie, door bijvoorbeeld de meeste van zijn studieboeken te verkopen. Terwijl in de 19e eeuw als gevolg van de professionalisering van het predikersambt een universitaire studie van identiteitsbepalende betekenis was, was dit niet het geval bij de lekenprediker of oefenaar.⁶⁵ Het gezag van een lekenprediker was nauw verbonden met de mate waarin men aansloot bij de belevingscultuur van de toehoorders.

Ledeboer sloot zich dan ook al dan niet bewust aan bij de populaire homiletische oefenaarstraditie, waardoor hij de betrokkenheid van het publiek wist te vergroten. Aan deze vrije bevindelijke manier van preken ontleende Ledeboer een bepaalde vorm van gezag. In de eerste plaats was zijn gezag gebaseerd op het geloof in de heiligheid van de woorden die hij tot de gelovigen sprak. Maar belangrijker is misschien zijn charismatische leiderschap.⁶⁶ Niet dat van Ledeboer enig heil was te verwachten, maar er was sprake van een sterke geloofsverbondenheid tussen de predikant en zijn toehoorders. Zijn levensstijl was daarbij geheel in lijn met de heilige levenswandel die vereist werd van de bekeerlingen. Ledeboer belichaamde, door zijn gedrag en levenswandel de gereformeerde heiligheid. De geloofservaring was dan ook het verbindende element tussen predikant en toehoorders. “Zij konden niet alleen emotie in hun eigen woorden leggen, maar die ook bij de hoorders oproepen, hen tot tranen bewegen, hun hartstochten en gemoedsdriften bereiken.”⁶⁷ De veranderingen in zijn schrijf- en preekstijl doet dan ook sterk vermoeden dat Ledeboer

---

⁶⁴ H.A. Hofman, *Ledeboerianen en Kruisgezinden* (Utrecht 1977) 152.

⁶⁵ D. Bos, *Servants of the kingdom* (Leiden 2003) 96,97; F.A. van Lieburg, “Kleine professoren, halve dominees, fijne dokters. Oefenaars op de pastorale markt in de vroegmoderne tijd”, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 22 (1998) 20.

⁶⁶ G. Dekker en H.C. Stoffels, *Godsdienst en samenleving. Een introductie in de godsdienstsociologie* (Kampen 2005) 61.

⁶⁷ F.A. van Lieburg, “Kleine professoren, halve dominees, fijne dokters. Oefenaars op de pastorale markt in de vroegmoderne tijd”, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 22 (1998) 12; J.H. Landwehr, “L.G.C.Ledeboer in zijn leven en arbeid geschetst”, in: *Verzamelde geschriften II*, 54.

beïnvloed is geweest door de belevingscultuur en lekentheologie van zijn toehoorders, waardoor hij veranderde in een lekenprediker.

De canonisering van het piëtistische gedachtegoed

Media hebben een belangrijke functie gespeeld in het verspreiden van het piëtistisch gedachtegoed. Juist in de 19e eeuw beleefden vele oude piëtistische werken, o.a. van Wilhelmus a Brakel en Alexander Comrie verschillende herdrukken. Ze werden beschouwd als de grote vertegenwoordigers van de piëtistische traditie, die de zuivere gereformeerde leer belichaamden. *De Christenreis* van de Engelse predikant John Bunyan was dan ook een van de meest vertaalde boeken in de 19e eeuw. In deze allegorie wordt het levensverhaal van een christen opgetekend vanuit zijn beleving.⁶⁸ Het is niet verwonderlijk dat er juist in de 19e eeuw sprake was van een canonvorming van de ‘oude schrijvers’.⁶⁹ Juist in verzet tegen de tijdgeest van rationalisme en verlichtingsdenken ontstond er binnen orthodox protestantse kringen een toenemende oriëntatie op het verleden. De piëtistische geschriften en de belijdenisgeschriften hadden de functie om de kloof tussen het heden en verleden te overbruggen. Zij boden tegenwicht aan de maatschappelijke en culturele veranderingen van de moderniteit.⁷⁰ Aan de basis hiervan ligt een herinneringscultuur en een gemeenschappelijke visie op het verleden. Door een voortdurend beroep te doen op de ‘oudvaders’ en historische gebeurtenissen probeerde de Ledeboerianen de theologische continuïteit met het verleden te benadrukken.⁷¹

Dat deze geschriften belangrijke identiteitsverschaffers waren, blijkt alleen al uit hoe Ledeboer deze werken beschrijft. “Zij zijn of ik ze zong, zoo spreken ze uit het hart.”⁷² Dat het verleden als moreel en theologisch ijkpunt werd ingezet, is duidelijk te zien in de religieuze praktijken binnen de Ledeboeriaanse kerken. Uiterlijke kenmerken zoals haardracht, (ambts)kleding en zondagsheiliging, die een belangrijke rol speelden in de Ledeboeriaanse identiteit, werden gelegitimeerd vanuit het verleden.⁷³ Het is niet verwonderlijk dat juist binnen Ledeboeriaanse kring de voorliefde voor de piëtistische ‘oudvaders’, de Psalmberijming van Datheen en het ‘ambtsgewaad’ (steek, mantel en bef)

---

⁶⁸ K. Knight, *The church in the nineteenth century* (London 2008) 170-175.

⁶⁹ F.A. van Lieburg (red.), *De stille luyden. Bevindelijk gereformeerden in de 19e eeuw* (Kampen 1994) 16.

⁷⁰ J.. Kennedy, *Stad op een berg. De publieke rol van protestantse kerken* (Zoetermeer 2010) 104.

⁷¹ H. Paul, “Een verleden zonder historiciteit”, in: F.A. van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief* (Heerenveen 2007) 159-162.

⁷² J.H. Landwehr, “L.G.C.Ledeboer in zijn leven en arbeid geschetst”, in: *Verzamelde geschriften over Ds. L.G.C. Ledeboer III*, 239.

⁷³ H. Florijn, *De Ledeboerianen*, 41.

bijzonder groot was. Dit waren belangrijke identiteitsinstrumenten, die nauw samenhangen met zijn kerkvisie, met als doel om de eigen gemeenschap in de geschiedenis te verankeren.

Goede boeken en orale cultuur

In de Ledeboeriaanse gemeenschap nam het boek een centrale plek in. Naast de Bijbel, zijn het vooral de piëtistische geschriften die veelvuldig worden aangehaald in de zogenaamde de egodocumenten van Ledeboerianen. Juist in de 19e eeuw beleefden vele oude piëtistische werken en bekeringsverhalen verschillende herdrukken. Er lijkt dan ook een cultus te ontstaan rondom zogenaamde bekeringsgeschiedenissen.⁷⁴ In de Ledeboeriaanse kringen waren deze egodocumenten bijzonder geliefd. De meeste Ledeboeriaanse voorgangers, waaronder Ledeboer zelf, hebben zo'n geschrift nagelaten.⁷⁵ De vraag is wel in hoeverre het kerkvolk deze geschriften daadwerkelijk in bezit had. Toch kunnen we met enige zekerheid stellen dat het bezit van geestelijke literatuur beperkt moet zijn geweest. Pas in de tweede helft van de 19e hadden technologische ontwikkelingen er voor gezorgd dat boeken goedkoper en sneller gedrukt konden worden.⁷⁶ Onder invloed van het Réveil en de Afscheiding van 1834 was ook de boekproductie van piëtistische literatuur toegenomen. Alleen waren dit vooral herdrukken van 'oude schrijvers'.⁷⁷ Als we kijken naar de aanbodzijde van de Ledeboeriaanse geschriften blijkt dat ze bijna allemaal vóór 1865 herdrukt zijn. De prijzen van deze afzonderlijke geschriften liggen tussen de 5 cent en de 25 cent.⁷⁸ Hieruit kunnen we concluderen dat de geschriften relatief toegankelijk waren voor het kerkvolk. De vraag is natuurlijk in hoeverre Ledeboers geschriften daadwerkelijk gelezen en werden door de Ledeboerianen.

De orale cultuur bood ruimte voor een directe dialoog, dan de schriftelijke. Ledeboer hield zijn preken veelal in kleine gemeenschappen en conventikels, in een schuur of een stal. Het kerkvolk en de voorganger waren zo sterk op elkaar aangewezen, zeker als we het hebben over het gezelschapsleven. Anders dan bij een preek was er in het gezelschap meer ruimte voor discussie en dialoog. De oefenaar of voorganger ging veelal de gelovigen langs om hun geestelijke toestand te peilen.⁷⁹ Door het bevindelijke aspect was de boodschap sterk

---

⁷⁴ F.A. van Lieburg (red.), *De stille luyden. Bevindelijk gereformeerden in de 19e eeuw* (Kampen 1994) 16.

⁷⁵ L.G.C. Ledeboer, *'s Heeren wegen gehouden met een alles verbeurd hebbend zondaar* (Ede 1983)

⁷⁶ Asa Briggs en Peter Burke, *A social history of the media. From Gutenberg to the internet* (Cambridge, 2010) 110.

⁷⁷ H. Imminkhuizen, "De bibliografie van de 19e-eeuwse drukken uit de Nadere Reformatie", in: *Documentatieblad Nadere Reformatie 10* (1986) 25-29.

⁷⁸ Opmerking: Het gaat hier om de Ledeboeriaanse geschriften, die we voor dit onderzoek geselecteerd hebben. In de literatuur lijst zijn de druk gegevens terug te vinden. De prijzen staan beschreven op het titelblad van de preken, zie literatuurlijst.

⁷⁹ M. Doelder, *Levensbeschrijving van Blinde Marie* (Rijssen 1979) 49.

betrokken op de geestelijke noden van de toehoorders. Bovendien sloot men zich op vrijwillige basis aan bij de Ledeboeriaanse gemeenschap. Anders dan bij de Nederlands Hervormde volkskerk werd er weinig ruimte overgelaten voor 'naambelijders'. Het aansluiten bij een Ledeboeriaanse gemeenschap vroeg immers om een dagelijkse commitment, dat zich uitte op het gebied van kleding, taal en zondagsrust. Kortom, de Ledeboeriaanse gemeenschap was nauw betrokken op de gecommuniceerde boodschap. Er is dan ook moeilijk een scheiding aan te brengen tussen de zender en ontvanger. In het vervolg van het onderzoek willen we kijken in hoeverre ze elkaar hebben beïnvloed.

Samenvattend kunnen we stellen dat Ledeboer en de Ledeboerianen een ambivalentie houding innamen ten opzichte van de Bijbel. Er is sprake van een dualiteit tussen woord en geest. In zijn schrijf- en preekstijl sloot Ledeboer aan bij de belevingscultuur van de Ledeboerianen. Het piëtistische gedachtegoed speelde hierbij een belangrijke rol als inspiratie- en legitimatie bron.

Hoofdstuk III De geschriften van Ledeboer

In de vorige hoofdstukken hebben we de maatschappelijke en religieuze context beschreven, waarin Ledeboer en de Ledeboerianen geplaatst moeten worden. Daarnaast gaan we in op de rol en functie van het geschreven en gesproken woord. Dit hoofdstuk gaat specifiek in op de geschriften van Ledeboer. Het geeft een analyse van het gedachtegoed van Ledeboer ten aanzien van de bekeringsweg en geloofservaring, levensstijl en het wereldbeeld.

De piëtistische traditie kent een duidelijke separerende prediking, wat ook duidelijk is terug te zien in de geschriften van Ledeboer. Het zijn de ware gelovigen, de uitverkorenen, die behoren tot de kern van de religieuze gemeenschap. Zij behoren min of meer tot de religieuze elite. De ‘onbekeerde’ mensen behoren tot de tweede groep. De zaligheid wordt door God op grond van de predestinatie, eenzijdig van bovenaf in de mens gelegd. Niet iedere kerkganger is uitverkoren en men loopt het gevaar zich te bedriegen als men als niet-uitverkorene toch meent zalig te worden. De groep onbekeerden wordt vaak geschetst als onwillig en verhard en geneigd om door goede werken de zaligheid te willen verdienen. “Om nader te spreken: iedere onbekeerde is Remonstrants en Rooms (...)”⁸⁰ Tegelijkertijd is er aan hen ook de oproep tot bekering. Ledeboer deed een liefdevol en dringend beroep op zondaren om tot Christus te gaan om vergeving van zonde te ontvangen. Dat Ledeboer een evangelieprediker was blijkt uit zijn gedicht *Een roepstem aan bekeerden en onbekeerden*. “En daarom is de stemme/ Mogt` t op uw harte klemmen/ hoort heden Zijne stem/ Of God het toe mogt passen/ uw zonden af mogt wasschen/ in` t reine bloed van hem.”⁸¹

Zo wordt de boodschap toegesneden op de verschillende geestelijke toestanden waarin de lezer zich kan bevinden. De schijngeelovige moest gewaarschuwd worden, en de zondaar opgewekt worden om zich te bekeren. Deze classificatiemethode speelde een centrale rol, om de kenmerken van het geloof van elkaar te onderscheiden.⁸² Iedere lezer kon zich dan ook aangesproken voelen. Uiteindelijk had dit als doel dat een ieder zijn geestelijke toestand kon toetsen aan de boodschap en zich kon identificeren met een specifieke groep; op basis van de beschreven kenmerken plaatste je jezelf in de groep der uitverkorenen of daarbuiten in de

---

⁸⁰ L.G.C. Ledeboer, “Een ABC door een Abéling”, in: H. Natzijs, *Verzamelde geschriften van Ds. L.G.C. Ledeboer I* (Utrecht 1977) 434.

⁸¹ L.G.C. Ledeboer, “Sions lofgezangen in benauwde tijden”, in: *Verzamelde geschriften I*, 382.

⁸² T. van Brien, *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de klassificatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie* (Amsterdam 1974) 193-194.

groep van de ‘onbekeerden’. De bekering of wedergeboorte markeerde dan ook het cruciale verschil tussen deze twee groepen.

De weg tot het heil

Deze tweedeling is goed te zien in het geschrift *Een ABC door een Abéling*. Dit is het meest omvangrijke geschrift dat Ledeboer waarschijnlijk in 1845, toen hij in de gevangenis zat, heeft geschreven. Hierin maakt Ledeboer een duidelijk onderscheid tussen eigenliefde en de liefde tot God en de ‘weg van Gods kinderen’ in het verkrijgen van het heil.⁸³ In de beschrijving van het geloofsleven is er bij Ledeboer een onderscheiding te vinden in uitverkiezing, wedergeboorte, rechtvaardigmaking en heiligmaking of vernieuwing. Met deze zogenaamde orde des heils wordt de volgorde bedoeld waarlangs God het heil toepast in de gelovigen. Door de bevindelijke inslag in de geschriften van Ledeboer worden deze opeenvolgende stadia niet altijd even duidelijk beschreven. Toch is er tussen de regels door wel een bepaalde orde des heils te bespeuren, waarin hij sterk nadruk legt op de geloofservaring. We willen kort ingaan op deze verschillende aspecten van het geloofsleven, aangezien er over de classificatiemethode en bevindelijke heilsweg al uitgebreid onderzoek is verricht door Van Brienen.⁸⁴ In het kader van dit onderzoek willen we kort in gaan op deze bekeringsweg, dat als norm kan dienen voor het geloofsleven. Het is de weg die beschreven wordt van een onbekeerde tot een verzekerd gelovige. Hierin willen we vooral bezien welke specifieke eigenschappen en representaties verbonden zijn aan deze verschillende stadia.

Wedergeboorte en geloof zijn sterk verbonden met de leer van de uitverkiezing, waardoor het accent ligt op de menselijke onmacht en ellende. Als een boeteprediker tekent Ledeboer de ellendige staat van de gelovigen en van het Nederlandse volk. De wet heeft hier de functie om mensen te ontdekken aan hun zonden. De gelovigen die aan hun zondige bestaan waren ontdekt werden ook wel de ‘bekommerden’ genoemd. In de beschrijving van de wedergeboorte ligt het accent op het werk van de Heilige Geest, die het geloof in het hart plant. Deze menselijke omkering wordt sterk verbonden met de uitverkiezing.⁸⁵ Dit is voornamelijk om het genadeaspect van de wedergeboorte te benadrukken, in de zin dat een mens volledig afhankelijk is van God in het verkrijgen van het heil. In ‘de weg van Gods kinderen’ wordt dan ook vooral de afhankelijkheid van de gelovigen benadrukt om ‘Gods tijd’ af te wachten.

---

⁸³ L.G.C. Ledeboer, “Een ABC door een Abéling”, in: *Verzamelde geschriften I*.

⁸⁴ Zie de studie: T. van Brienen, *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de klassificatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie* (Amsterdam 1974)

⁸⁵ L.G.C. Ledeboer, “Ernstige waarschuwingen tegen de wellust”, in: *Verzamelde geschriften II*, 19.

Het ging bij Ledeboer altijd om de directe leidingen van Gods geest. In zijn eigen spirituele autobiografie *s'Heeren wegen gehouden met een alles verbeurd hebbend zondaar* ligt het accent op een afhankelijk en passief geloofsleven. "(...) Maar in de afwachting moest blijven liggen, tot ik werd opgenomen op 's Heeren tijd."⁸⁶ De kenmerken van het geloof die voorkomen in deze geschriften zijn sterk verbonden met deze bevindelijke spiritualiteit. Het besef van de eigen zondigheid is zo een belangrijk kenmerk van het 'ware' geloof. In het definiëren van bekeerlingen worden dan ook allerlei verkleinwoordjes gebruikt, om de mens zo negatief mogelijk te typeren. Zelfverloochening was een belangrijk kenmerk van genade. Zo worden de bekeerden getypeerd met termen als het 'zwakke en onedele' of 'nullen en nieten'.⁸⁷ Gangbare uitdrukking was dat de mens op het diepst vernederd en God op het hoogst verhoogd moest worden. De mens is namelijk tot geen goed in staat en geneigd tot alle kwaad, onkundig en onwillig om God te dienen. Het is de uitverkiezing, het eenzijdige genadewerk Gods waar het heil vanaf hangt waardoor men van predestinatie volledig afhankelijk is. In de geschriften van Ledeboer heeft de ellendekennis dan ook een belangrijke plek, want hoe dieper de ellendekennis hoe meer er plaats komt voor de ervaring van de genade.⁸⁸ Daarbij was de nadruk op een diep zondebesef belangrijk om zich te onderscheiden van de Remonstranten. Die meenden namelijk dat er nog vermogens lagen in de mens tot het zoeken van het goede en degradeerden zo de uitverkiezing.

De rechtvaardigmaking, die uiteindelijk voortvloeide uit de verkiezing en de wedergeboorte van de mens, werd als hoogst noodzakelijk geacht. Dit wordt ook wel het stuk der verlossing genoemd, dat volgt op het stuk der ellende zoals hierboven beschreven. De gelovige ervaart persoonlijk dat het deel heeft gekregen aan het verlossingswerk van Christus.⁸⁹ Ook in deze stand van het genadeleven is het cruciaal dat de realiteit van de zonde diepgaand wordt beleefd. De zondaar is niet alleen een overtreder van Gods geboden, maar staat volledige schuldig tegen over God. De mens moet sterven aan zijn eigen zonde. In deze fase van het geloofsleven wordt de gelovige verlost van de schuld van de zonde, door het bloed van Christus "liggende onder de last des eeuwigen toorns en der verdoemenis treedt Christus in (...)."⁹⁰ De categorie gelovigen die dit beleefde werden bekeerden of 'het volk van God' genoemd. Naar mate de gelovigen hier diepere kennis van ontvingen, gingen ze tot de meer gevorderde gelovigen behoren. In deze fase verkrijgt de mens genade, die door de werking

---

⁸⁶ L.G.C. Ledeboer, *s' Heeren wegen gehouden met een alles verbeurd hebbend zondaar* (Ede 1983) 17.

⁸⁷ L.G.C. Ledeboer, *s' Heeren wegen gehouden met een alles verbeurd hebbend zondaar* (Ede 1983) 412

⁸⁸ C. Graafland, "De theologie van het conventikel", in: Van Lieburg (red.), *De stille luyden* (Kampen 1994) 49.

⁸⁹ N. Hijweege, *Bekering in bevindelijk gereformeerde kring. Een psychologische studie* (Kampen 2004) 98,99.

⁹⁰ L.G.C. Ledeboer, "Een ABC door een Abéling", in: *Verzamelde geschriften I*, 445

van de Heilige Geest persoonlijk ervaren wordt. Dit heeft iets weg van een juridische rechtshandeling, de zogenaamde rechtvaardigheidsbeleving. God als rechter eist dat de gelovige gestraft moest worden voor zijn zonden. De wet klaagt de mens aan als overtreder van al Gods geboden, waarna de zondaar zich verenigt met het recht van God. En dan is het moment dat Christus als ‘borg’ of verlosser tussen beide treedt en de ‘zondaar’ verlost en vrijspreekt.⁹¹

Vanuit de rechtvaardigmaking begon uiteindelijk de heiligmaking. Hierin staat de dankbaarheid centraal, dat zich vertaalde in goede werken als vruchten van de verlossing. Dit wordt daarom ook wel het stuk der dankbaarheid genoemd.⁹² “Ziedaar de ware dankbaarheid, gesproten uit een wedergeboren, gelovig, hopen hart!”⁹³ Opvallend is dat ook in het doen van goede werken uit dankbaarheid de mens volledig afhankelijk is van Gods genade. Tegelijkertijd worden de gelovigen opgeroepen tot een heilige levenswandel. De Heidelbergse Catechismus geeft het kernachtig weer het gaat om de afsterving van de oude mens en de opwas van de nieuwe mens. Het is de gelovige die tegen de zonde van het eigen vlees moet strijden en door het geloof Christus navolgen.⁹⁴

Dat het streven naar een heilige levenswandel met veel gebreken en strijd gepaard ging blijkt wel uit het levensverhaal van Ledeboer zelf. In zijn eigen spirituele autobiografie beschrijft Ledeboer hoe hij ook na zijn bekering nog dagelijks in zonde vervalt.⁹⁵ Kortom, de gelovige had een voortdurende strijd, waardoor er voortdurende twijfel bestond over het verkregen heil. Deze twijfel en strijd werd tegelijkertijd ook weer beschouwd als een kenmerk van genade.⁹⁶ Nu we de weg tot het heil behandeld hebben willen we specifiek kijken naar Ledeboers beschrijving van deze heilige levenswandel.

Het leven

Ledeboer beschouwde de bekering niet zomaar als een ‘uiterlijk’ geloven in de Bijbel en de belofte. De bekering impliceert een transformatie van heel het leven. De innerlijke doorleving van het geloof moest gepaard gaan met een specifieke levensstijl. Een heilige levenswandel beschouwde Ledeboer als vrucht van de bekering. In veel van zijn werken gaat Ledeboer in op deze uiterlijke kenmerken van het geloof. “Alles verandert: zijn boeken die hij leest, het

---

⁹¹ L.G.C. Ledeboer, “Een ABC door een Abéling”, in: *Verzamelde geschriften* I, 444.

⁹² Ibidem, 446.

⁹³ Ibidem, 446.

⁹⁴ Ibidem, 448.

⁹⁵ L.G.C. Ledeboer, *s’ Heeren wegen gehouden met een alles verbeurd hebbend zondaar* (Ede 1983) 45,46.

⁹⁶ L.G.C. Ledeboer, “Sions lofgezangen in benauwde tijden”, in: *Verzamelde geschriften* I, 425; L.G.C. Ledeboer, “Een ABC door een Abéling”, in: *Verzamelde geschriften* I, 484-460.

gezelschap dat hij opzoekt, de gebeden die hij doet (...).”⁹⁷ Naast deze beschrijvingen van een Godzalig leven, waarschuwt hij ook sterk het materialisme en de weelde van zijn tijd. Vooral in zijn werk *Ernstige waarschuwingen tegen de wellust* gaat hij specifiek in op het gevaar van wellust en maatschappelijke overdaad. Zinnelijke genoegens moeten vermeden worden en men moet matig omgaan met eten, drinken en kleding.⁹⁸

De nadruk op uiterlijkheden speelt bij Ledeboer ook een belangrijk rol in het definiëren van de gereformeerde waarheid. In één van zijn gedichten rijmt hij: “Van Beeldendienst heb ik gesproken/Van modes godsdienst opgestoken/ Het hoofd met lint en strik en kwast/ Van hoerenhoofden onder de vromen/ Zoo ver is ’t in deez’ tijd gekomen/ Dat geen Gereformeerde past.”⁹⁹ Dit gedicht laat duidelijk zien dat levensstijl en kleding een cruciale rol speelden in het afbakenen van de eigen identiteit. Religieuze praktijken als een sobere, ingetogen levenswandel (non-verbale communicatie) worden beschouwd als kenmerk van de ware gelovigen, maar ook van de ware Gereformeerde Kerk.

De vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie worden door Ledeboer aan de gelovigen tot voorbeeld gesteld en moesten. Namen als Theodorus van de Groe of Bernardus Smytegeld worden veelvuldig in Ledeboers geschriften aangehaald als voorbeeld figuren van vroomheid en standvastigheid in de waarheid. “Die van het Woord doordrongen, ervaren in de geschriften (...) vol ijver, liefde, geloof, moed en standvastigheid waren (...).”¹⁰⁰ Deze gereformeerde rolmodellen hebben een duidelijke en appellerende en didactische functie op het gebied van levensheiliging.¹⁰¹

Een ander element dat een belangrijke rol speelt in de ondersteuning van de boodschap is het benadrukken van Gods werkzame rol in het persoonlijk leven. In veel geschriften ligt de nadruk op het ‘krijgen van teksten’ of op de bijzonder openbaringen van de Heilige Geest. Het verhalen van wonderen en visioenen spelen hierbij ook een belangrijke functie ter ondersteuning van de boodschap. Zo verhaalt Ledeboer in een van zijn gedichten hoe hij op een wonderlijke wijze een zeevis of tong van God had ontvangen.¹⁰² In zijn eigen spirituele biografie beschrijft hij verschillende bijzondere en soms zelf profetische openbaringen, die hij in zijn dromen ontving. Ledeboer wil hiermee zijn lezers duidelijk maken, dat hij niet zelf

---

⁹⁷ L.G.C. Ledeboer, “Een ABC door een Abéling”, in: *Verzamelde geschriften I*, 399.

⁹⁸ L.G.C. Ledeboer, “Ernstige waarschuwingen tegen de wellust”, in: *Verzamelde geschriften II*, 21,22.

⁹⁹ L.G.C. Ledeboer, “Sions lofgezangen in benauwde tijden”, in: *Verzamelde geschriften I*, 425.

¹⁰⁰ L.G.C. Ledeboer, “Een ABC door een Abéling”, in: *Verzamelde geschriften I*, 436

¹⁰¹ J. Exalto, *Gereformeerde heiligen: de religieuze exempeltraditie in vroegmodern Nederland* (Nijmegen 2005) 168.

¹⁰² L.G.C. Ledeboer, “Sions lof- en treurgezangen, benevens enige gelegheids gedichten”, in: *Verzamelde geschriften II*, 474.

gekozen heeft om uit de Hervormde Kerk te stappen, maar dat hij door de Heilige Geest is 'uitgeleid'.¹⁰³

De wereld

Het is opvallend dat in de Ledeboers geschriften een sterke antithetische houding ten opzichte van de buitenwereld aanwezig is. *Het kleine vragen boekje voor kinderen*, dat gebruikt werd om de jeugd te onderwijzen in de leer, is hier een voorbeeld van. Daarin wordt in vraag 67 gevraagd: "Mogen de kinderen wel spelen op de straat, of met andere ondeugende kinderen omgaan?" Het antwoord luidt: "Nee, want ofschoon ik evenzo verdorven ben zou ik daar nog meer kwaad leren." In vraag 68 wordt vervolgens gevraagd: "Wat leren de kinderen op straat?" Waarop vervolgens geantwoord wordt: "Vloeken en vuile praat spreken."¹⁰⁴ Er wordt hierin een duidelijke tegenstelling gemaakt tussen de buitenwereld en de eigen gemeenschap. Niet dat de Ledeboerianen zich beschouwden als een beter soort mensen, maar wel om een duidelijk onderscheid te scheppen. Toch is er hier geen sprake van een dualistische tegenstelling tussen goed en kwaad. Het kwaad valt niet samen met een bepaalde entiteit maar zit ten diepste in alle mensen. Uiteindelijk lijkt Ledeboer meer te doelen op een geestelijke strijd, een strijd tegen de 'geest der eeuw': "Er is een algemeen liberalisme uitgegaan, ongebondenheid, vrijheid des vleses."¹⁰⁵

In veel geschriften wordt er dan ook uitgebreid aandacht geschonken aan de goddeloze tijdsomstandigheden. Als een boeteprediker richt Ledeboer zich vooral op de, in zijn ogen verdorven geestelijke toestand waarin kerk en staat zich bevinden. Hierin klinkt overduidelijk het religieus verzet van Ledeboer, waarbij kerk en staat als één geheel worden beschouwd. In zijn geschrift *Een spiegel dezes tijds ter beproeving der kinderen Gods* schetst hij een duidelijke tegenstelling tussen de zuivere gereformeerde leer en de "zogenaamde christen en gereformeerden."¹⁰⁶ De eigen tijdsomstandigheden spiegelt Ledeboer aan de "voorvaderlijke kerk", waarin kerk en staat verbonden waren aan de gereformeerde confessie.¹⁰⁷ Het is een terugkerend refrein dat zijn geschriften volledig lijken te beheersen.¹⁰⁸ Toch is Ledeboer niet altijd even duidelijk in zijn kritiek, waardoor het lijkt alsof hij het tegen de hele buitenwereld heeft. "Maar nu? Huichelachtige kinderen; een gans trouweloze hoop; kinderen die niet

---

¹⁰³ L.G.C. Ledeboer, *s' Heeren wegen gehouden met een alles verbeurd hebbend zondaar* (Ede 1983) 50,62.

¹⁰⁴ L.G.C. Ledeboer, "Een klein vragenboekje voor kinderen", in: *Verzamelde geschriften I*, 212.

¹⁰⁵ L.G.C. Ledeboer, "Jezus onder de heidense soldaten", in: *Verzamelde geschriften II*, 98-99.

Opmerking: Waarschijnlijk is dit een preek van Ledeboer geweest, die hij later heeft uitgeschreven.

¹⁰⁶ L.G.C. Ledeboer, "Een spiegel dezes tijds ter beproeving der kinderen Gods. Voorgesteld in eenige opmerkingen betrekkelijk de tijdsomstandigheden", in: *Verzamelde geschriften I*, 30.

¹⁰⁷ Ibidem, 27-32.

¹⁰⁸ Vgl. L.G.C. Ledeboer, "Jezus onder de heidense soldaten", in: *Verzamelde geschriften II*

anders dan liegen kunnen; een overspelig zaad, leraars der ongerechtigheid, dienaars der hel, mispapen!”¹⁰⁹

Een belangrijk aspect dat hiermee samenhangt, is de sterke vergeestelijking van de tijdsomstandigheden, door de zonde van het Nederlandse volk toe te passen op de gelovigen. Hierdoor is het moeilijk om de feitelijke kritiek los te koppelen van de bevindelijke aspecten. De Bijbel werd hierbij gebruikt als belangrijk referentiekader door verschillende Bijbelse woorden, zoals ‘breuke Sions’ en ‘Babels koning’ te gebruiken. In zijn gedicht *Neêrlands schuld* tekent Ledeboer de schuld die het Nederlandse volk door het kerkelijk verval op zich heeft geladen.¹¹⁰ Uiteindelijk past hij de zonde van zijn tijd toe op de ellende en de schulden van de gelovigen, om deze te ontdekken aan hun eigen zonden. Zo werd ook de afval van volk en kerk beschouwd als een zaak die door de gelovigen innerlijk doorleefd moest worden.¹¹¹

De bezwaren van Ledeboer ten aanzien van de ‘liberale tijdgeest’ voedde in sterke mate zijn wantrouwen tegenover andersdenkenden en maatschappelijke instituties. Zo verzet hij zich overduidelijk tegen de Remonstrantse leer en “vals genaamde gereformeerden”.¹¹² Hiermee lijkt hij vooral zijn pijlen te richten op de toenemende Remonstrantse invloeden in de Hervormde Kerk. Het is de bekende gereformeerde retoriek, waarin hij zich sterk laat inspireren door de kerkelijke conflicten uit het verleden. De gereformeerden beschouwden de leer van de Remonstranten als een grote bedreiging, aangezien goede werken volgens hen een rol konden spelen in het verkrijgen van het heil. We moeten deze retoriek vooral beschouwen, als verzet tegen de liberale invloeden in kerk en maatschappij. Dat het Ledeboer vooral ging om maatschappelijke en culturele invloeden die de gereformeerde leer ondermijnden, blijkt wel uit zijn verzet tegen het onderwijs. “Waar roomsen en de zogenaamde Gereformeerden te samen vermengt zijn, in kerken afgescheiden in scholen verenigt.”¹¹³ In een ander geschrift benadrukt hij dat de afgescheiden kerken ook hun eigen onderwijs moeten organiseren.¹¹⁴ Het is opvallend hoe Ledeboer middelen zoekt om het religieuze leven zo te kunnen organiseren, dat men zich kon afschermen van de buitenwereld. Naast een kerkelijk isolement, lijkt Ledeboer hier zijn toevlucht te zoeken tot maatschappelijke afscheiding.

---

¹⁰⁹ L.G.C. Ledeboer, “Een ABC door een Abéling”, in: *Verzamelde geschriften* I, 436.

¹¹⁰ L.G.C. Ledeboer, “Sions lofgezangen in benauwde tijden”, in: *Verzamelde geschriften* I, 259-266.

¹¹¹ L.G.C. Ledeboer, “Een ABC door een Abéling”, in: *Verzamelde geschriften* I, 418, 420.

¹¹² Ibidem, 401,434.

¹¹³ L.G.C. Ledeboer, “Een spiegel dezes tijds ter beproeving der kinderen Gods voorgesteld in eenige opmerkingen betrekkelijk de tijdsomstandigheden”, in: *Verzamelde geschriften* I, 24; L.G.C. Ledeboer, “Een ABC door een Abéling,” in: *Verzamelde geschriften* I, 438.

¹¹⁴ Ibidem, 35.

Gods voorzienigheid

In de geschriften van Ledeboer speelt Gods voorzienigheid een centrale rol in de omgang met de maatschappelijke orde. Ellende en maatschappelijke problemen werden altijd in relatie gebracht met God. Hierdoor lijkt het onderscheid tussen natuur en bovennatuur weg te vallen. Ziekte en gezondheid, rijkdom en armoede worden steeds in een metafysisch kader geplaatst.¹¹⁵

Tegelijk klinkt ook de pastorale zorg door in de geschriften van Ledeboer. Ledeboer was persoonlijk bewogen met de mensen die het maatschappelijk gezien moeilijk hadden. Uiteindelijk benadrukt Ledeboer dat God een doel heeft met alle ellende op de wereld, namelijk om zondaren tot inkeer te brengen.¹¹⁶ Door het natuurlijke leven sterk te verbinden met het bovennatuurlijke werd juist Gods aanwezigheid in het dagelijks leven benadrukt die alle omstandigheden bestuurde met vooral als doel om zondaren te roepen en de zonden te bestraffen. Verschillende rampen waarmee Nederland te maken kreeg in deze periode, zoals de choleraepidemie in 1832, worden geïnterpreteerd als oordelen van God.¹¹⁷ Daarbij speelt Gods voorzienigheid een belangrijke rol in het legitimeren van de eigen positie. De harde vervolging die de overheid tegen de afgescheidenen had ingesteld, werd beschouwd als bewijs dat zij de waarheid in pacht hadden. Aan het eind van zijn bekeringsgeschiedenis, identificeert Ledeboer zichzelf met de martelaren van de Reformatie. Ledeboer, die naar zijn eigen zeggen zegeningen ervoer tijdens zijn gevangenschap, wist zeker dat God zijn uitverkorenen verzoekt en beproeft.¹¹⁸

Concluderend kunnen we zeggen dat Gods betrokkenheid op de mens in het dagelijks leven als vanzelfsprekend werd geacht.¹¹⁹ Er is dan ook een duidelijk tendens aanwezig in de geschriften van Ledeboer om de voorzienigheid te prefereren boven de maatschappelijke orde.

---

¹¹⁵ L.G.C. Ledeboer, “Een spiegel dezes tijds ter beproeving der kinderen Gods voorgesteld in eenige opmerkingen betreffende de tijdsomstandigheden”, in: *Verzamelde geschriften* I, 34.

¹¹⁶ L.G.C. Ledeboer, “Een ABC door een Abéling”, in: *Verzamelde geschriften* I, 416.

¹¹⁷ Ibidem, 438.

¹¹⁸ L.G.C. Ledeboer, *s' Heeren wegen gehouden met een alles verbeurd hebbend zondaar* (Ede 1983) 82-85.

¹¹⁹ C. Graafland, “De theologie van het conventikel”, in: Van Lieburg (red.), *De stille luyden* (Kampen 1994) 36.

Hoofdstuk IV De gemeenschap

In de voorgaande hoofdstukken is het gedachtegoed van Ledeboer uiteengezet, zoals dat in zijn geschriften is opgetekend. Dit hoofdstuk beschrijft de bekeringsweg en geloofservaring, levensstijl en het wereldbeeld van de zeven Ledeboeriaanse vromen. In het laatste gedeelte van het hoofdstuk kijken we naar de invloed van de prediking op het geloofsleven van deze gelovigen. Door de zeven bekeringsgeschiedenissen tegen het licht te houden kunnen we zien in hoeverre Ledeboers gedachtegoed van invloed is geweest op de gemeenschap.

Deze bekeringsgeschiedenissen zijn een soort spirituele autobiografieën, waarin de persoonlijke bekering wordt beschreven. De geschriften moeten gezien worden in het licht van de piëtistische traditie, waarbij innerlijke omgang met God en het woord vraagt om voortdurend zelfonderzoek. Gelovigen gaven in deze geschriften een persoonlijke getuigenis van de weg die God met hen bewandelde tot het geloof.

Het beschrijven van de eigen spirituele ervaringen in bekeringsgeschiedenissen kwam vooral op binnen het conventikelwezen van de 18e eeuw. Deze persoonlijke getuigenissen kwamen voort uit het orale verkeer. Het orale verkeer in de gezelschappen, prediking en religieuze geschriften boden een bekeringsmodel of morfologie, waarin de opeenvolgende stadia van de wedergeboorte waren vastgelegd.¹²⁰ Dit bekeringsmodel werd geïnternaliseerd door de gelovigen, dat uiteindelijk op persoonlijke bekeringsgeschiedenissen. De gelovigen konden hun eigen ervaringen spiegelen aan deze levensbeschrijvingen. Deze levensbeschrijvingen reflecteren dan ook in sterke mate de theologische en spirituele context waarin de gelovigen zich bevonden. In de bekeringsgeschiedenissen van deze Ledeboerianen is er ook een duidelijk bekeringspatroon aanwezig.

De vraag is in hoeverre de Ledeboeriaanse bekeringsweg correspondeert met de heilsorde waarin we in het vorige hoofdstuk uitvoerig bij stil hebben gestaan. We willen maar kort ingaan op de bekeringsweg van deze vromen, aangezien hier al veelvuldig studie naar is verricht. Bovendien staat het gedachtegoed van Ledeboer ten aanzien van heilsorde niet op zichzelf, maar moet geplaatst worden binnen de bevindelijk gereformeerde traditie.¹²¹ Het

---

¹²⁰ J. Exalto, "Welkom in de strijd", in: F.A. van Lieburg (red.) *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie* (Heerenveen 2007) 98.

¹²¹ Opmerking: De 'Ledeboeriaanse heilsorde' is niet uniek, waardoor de invloed van de Ledeboeriaanse geschriften op dit punt moeilijk is te onderzoeken. We willen dit verder later rusten aangezien hier veelvuldig studie naar verricht is, zie: H. Florijn, *De Ledeboerianen* (Houten 1994); J. Exalto, "Welkom in de strijd", in: Fred van Lieburg (red.) *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie* (Heerenveen

gaat in het onderzoek vooral om de belangrijkste zaken die van betekenis zijn geweest voor de Ledeboeriaanse gemeenschap.

De weg tot Christus

De (spirituele) weg, zoals het geloofsleven ook wel wordt aangeduid, wordt door deze vromen beschreven vanuit hun vroege jeugd. Hier worden de eerste kiemen van de bekering gelegd. Al deze vromen groeide op in een piëtistisch milieu waarin men in aanraking kwam met de Bijbel en de ‘Godzalige oudvaders’. Ondanks dit onderwijs is er nog geen sprake van een daadwerkelijke bekering, maar gaat men nog op in de ‘ijdelheden’ van de wereld. Deze ‘jeugdzonden’ worden vaak uitvoerig beschreven, waardoor het soms de schijn wekt dat deze zonden erger worden voorgesteld dan dat ze in werkelijkheid waren. Toch is er net als in het leven van Ledeboer sprake van diepe godsdienstige indrukken van zonde en schuld. David Janse (1828-1902) die later zelf aangesteld zou worden als predikant in een Ledeboeriaanse gemeente, kreeg al in zijn jonge jaren last van zijn zonden. Vóór zijn dertiende levensjaar was hij al ontdekt aan zijn zonden en had hij mogen buigen onder Gods recht.¹²² Caroline Coeland, Ledeboeriaans lidmate in Den Haag, heeft ook nauwkeurig al haar spirituele bevindingen van maand tot maand opgeschreven, in haar autobiografie *Het verborgen leven met God*. Ze had al vroeg liefde voor Gods woord gekregen, maar van een daadwerkelijke wedergeboorte was geen sprake. Daarvoor moest eerst een krachtdadige roeping plaatshebben.

Door een ernstige gebeurtenis, een preek, of een krachtige werking van de Heilige Geest heeft er een grote ommekeer plaats gevonden in het leven van deze vromen. Caroline werd “op de straat een stillen weg zijnde” stilgezet toen het “Register van zonde” haar voor ogen werd gesteld.¹²³ Schipper Jan Geense werd innerlijk getroffen door een sterfgeval, waardoor hij ging beseffen dat hij met al zijn zonden niet voor God kon verschijnen.¹²⁴ Bakker schrijft: “Daar werd het Gods tijd om mij te arresteren.”¹²⁵

Geheel in overeenkomst met de geschriften van Ledeboer is er sprake van een bevindelijke heilsweg. De heilsweg die de vromen doorlopen verloopt in grote lijnen conform de verschillende stadia. Het gaat er hier dus om dat een gelovige bepaalde fasen doorloopt

---

2007); L.F. Groenendijk, “De spirituele (auto)biografie als bron voor onze kennis van de religieuze opvoeding en ontwikkeling van Nederlandse piëtisten”, in: L.F. Groenendijk en J.C. Sturm (red.) *Leren geloven in de Lage Landen. Facetten van de geschiedenis van de religieuze opvoeding* (Amsterdam 1993)

¹²² Janse 6; Bakker 6-8. Opmerking: *Buigen onder gods recht*, betekent instemmen met Gods rechtvaardig oordeel over de zonde.

¹²³ Coeland 30.

¹²⁴ Geense 4.

¹²⁵ Bakker 21.

voordat hij daadwerkelijk ervaart dat hij met God verzoend is. Het geloofsleven bevindt zich dan ook in een voortdurende vicieuze cirkel van ellende, verlossing en dankbaarheid, waarbij vooral de ellendekennis lijkt te overheersen. Dit waren voorbereidende werkingen van de Heilige Geest in de mens om uiteindelijk verzoening met God in Christus te verkrijgen.

De weg om de verzoening in Christus daadwerkelijk te ervaren was een lange weg. Zo had Janse te kampen met een wisselvallig geloofsleven. Hoewel Janse al vroeg God zocht en de Heilige Geest in zijn hart ervoer beschouwde hij zichzelf niet als een bekeerling.¹²⁶ Caroline had het stuk van de rechtvaardigmaking ervaren, maar van een volle verzekering van het geloof is geen sprake.¹²⁷ Opvallend is dan ook de voortdurende twijfel en voortdurende bedreigingen, die met het geloof gepaard gingen. Bij de meeste gelovigen bestaan er grote twijfels en angst om zichzelf te bedriegen. De mate van zondekennis kon hierin een belangrijk strijdpunt zijn. Vooral in het begin van de bekeringsweg spreekt men veel over de bestrijdingen door de duivel, die hen wijs zou maken dat hun zonden te groot waren om ooit nog verlost te kunnen worden.

Zelfverguizing is een belangrijk element, dat voortdurend voorkomt in deze spirituele autobiografieën. De gelovigen typeerden zich met termen als “arme stof worm”, “nieteling” en “hatelijk eigenlievend schepsel”.¹²⁸ Men identificeerde zich sterk met het idee dat de mens zondig is en niets kan bijdragen tot de eigen zaligheid. Het ging deze vromen niet zozeer om het normatieve aspect van de zonde, zoals het overtreden van de tien geboden, maar het zondig zijn. Zonde was een existentiële realiteit voor deze gelovigen, waardoor men voortdurend in een diepe crisis kon verkeren. Een gevoel van grote wanhoop en wanorde kon zich dan ook meester maken van deze vromen. Caroline was bang dat ze krankzinnig zou worden en dat ze van haar verstand beroofd zou worden.¹²⁹ Daan Bakker was zo in duisternis dat hij overwoog om een einde aan zijn leven te maken.¹³⁰ Men had een diep besef van de afstand die er was tussen God en de eigen ziel. In de geschriften van Ledeboer zijn deze accenten ook duidelijke aanwezig, waar het verschil tussen schijn en zijn van levensbelang werd geacht.

De rechtvaardigmaking vormt het spirituele hoogtepunt in de bekeringsgeschiedenissen. Opvallend is de wijze waarop de vromen hun geestelijke onmacht beschrijven in de weg van de verlossing. Het is duidelijk dat deze gelovigen niet zomaar verzekerd zijn van het

---

¹²⁶ Janse 8.

¹²⁷ Coeland 41.

¹²⁸ Dijke 158; Geense 6; Coeland 11.

¹²⁹ Coeland 69.

¹³⁰ Bakker 24.

persoonlijk deel hebben aan de genade. Diep zondebesef moest aan de toe-eigening van Christus en zijn belofte vooraf gaan. Zoals ook blijkt uit het bovenstaande gingen deze gelovigen door een diepe geestelijke strijd, waarbij zowel ziel als lichaam betrokken waren.¹³¹ Coeland voelde zich als een Lazarus in het graf liggen, wachtende totdat ze opgewekt zou worden uit de doden. “Alles was gereed om het doodvonnis te voltrekken.”¹³² Maar op zaterdagochtend 20 Juni 1857 werd zij verlost van haar innerlijke strijd. “Het gebeurde tot ’s avonds ten tien ure. Toen kwam de pardonbrief uit de hemel in mijne ziel.”¹³³ De rechtvaardigmaking werd door meeste vromen ervaren, nadat de gelovige ingestemd had met Gods rechtvaardig oordeel over de zonde. De vromen beleefden deze vrijspraak meestal aan de hand van een Bijbeltekst. Deze vrijspraak kon door de gelovigen op een visionaire wijze beleefd worden, de zogenaamde vierschaarbeleving. Dit was een mystieke, reële ervaring waarin de gelovige moest verschijnen voor een visionaire rechtszitting.¹³⁴ Het is deze juridische rechtshandeling, die we in de geschriften van Ledeboer slechts in beperkte mate zijn tegengekomen. Geense beschrijft in zijn levensverhaal een duidelijke visionaire ervaring van deze juridische vrijspraak. In de vroege morgen kwam deze Bijbeltekst in zijn hart: “Komt dan laat ons tezamen richten, zegt de Heere.”¹³⁵ Hij beschrijft hoe hij God als rechter moest ontmoeten en instemde met zijn eigen verdoemenis. “(...) Arme stofworm die ik ben, dat ik liever verloren ging, dan dat Gods deugden zouden geschonden worden.”¹³⁶ Uiteindelijk was het Christus die als “tussenkommende borg” uitredding bood. Overigens maakten niet alle gelovigen de vierschaar daadwerkelijk mee.¹³⁷ Toch was het ervaren van deze ‘bewuste rechtvaardigmaking’ wel belangrijk voor het geloofsleven, aangezien deze spirituele ervaring een bevestiging van hun geloof betekende en als kenmerk van het ware geloof werd beschouwd.¹³⁸

Een belangrijke constante in deze piëtistische autobiografieën is de nadruk op het ‘inwendige woord’. Gods Woord wordt duidelijk als maatstaf voor de eigen bekering beschouwd. In het leven van deze vromen stond de Bijbel centraal. De vromen lazen de Bijbel op reflectieve en

---

¹³¹ Coeland 7; Bakker 44; Bergers 13.

¹³² Coeland 71.

¹³³ Coeland 72.

¹³⁴ F.A. van Lieburg, “De verbale traditie van een piëtistische geloofservaring. De rechtvaardiging in de vierschaar der consciëntie”, in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis 1-4* (2004) 76,77.

¹³⁵ Geense 5.

¹³⁶ Ibidem 6.

¹³⁷ Bakker 51-53; Janse 9; Bekker 54-56.

¹³⁸ F.A. van Lieburg, “De verbale traditie van een piëtistische geloofservaring. De rechtvaardiging in de vierschaar der consciëntie”, in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis 1-4* (2004) 84.

contemplatieve wijze waardoor men voortdurend troost uit de Bijbel kon putten. Toch kreeg men veelal geen spirituele ervaring tijdens het lezen van de Bijbel. Het ging bij deze Ledeboerianen vooral om het direct goddelijk spreken, zonder gebruik te maken van het medium. Hierdoor lijkt het Woord soms op de achtergrond te komen. Dit is duidelijk te zien in de omschrijvingen van de spirituele ervaringen. Veelvuldig wordt er opgemerkt: “toen bepaalde de Heere mij bij”, “toen was er de indachtmakende geest” of “toen werd ik ingeleid”. Adriaan Bergers beschrijft hoe hij bepaald werd bij de eeuwige verkiezing. “(...) Behaagde het den Heere mij eens door Zijnen Heilige Geest in een zalig geestelijk gezigt in te leiden, namelijk hoe die zalige en alleenwijze Drieëenige Verbonds-God van eeuwigheid af al (...).”¹³⁹ Ook door middel van dromen, visioen en profetieën ontving men onderwijs en kon Christus zich openbaren.

Opmerkelijk is dat de ontvangen teksten altijd naadloos lijken aan te sluiten bij de persoonlijke gevoelens en geloofsbeleving. De Bijbelteksten worden toegepast op het persoonlijke geloofsleven, zonder dat de diepe inhoud een factor van betekenis lijkt te spelen.¹⁴⁰ Het geloven in het Woord en de belofte van het evangelie speelt een marginale rol in het geloofsleven van deze vromen. Bij het lezen van deze bekeringsgeschiedenissen ontkomt men dan ook niet aan de indruk dat Bijbelteksten soms ondergeschikt werden gemaakt aan de persoonlijke geloofsbevindingen. De scheiding tussen het lezen en het ‘krijgen’ van een tekst lijkt soms flinterdun. In het levensverhaal van Jan Geense zijn er ook duidelijk Bijbelteksten bijgevoegd, om de persoonlijk gebeurtenissen van een diepere lading te voorzien.¹⁴¹ In ieder geval is het duidelijk dat aan het direct krijgen van teksten door de Heilige Geest veel waarde wordt gehecht.

Net als in de geschriften van Ledeboer staat de menselijke onmacht in het verkrijgen van het heil centraal. Het sterke accent op de uitverkiezing speelt hier op de achtergrond ook een rol. Hiermee benadrukten de vromen de onmacht van de mens om tot God te komen. Men kon het niet doen met het gelovig aannemen van het Woord. Ook het aannemen van Christus door het geloof lijkt niet aan de orde geweest te zijn.¹⁴² Het illustreert hoe de vrome zich graag identificeerde met een afhankelijk, soms passief geloofsleven, in de zin dat men Gods tijd moest afwachten. Er is dan ook geen sprake van religieus activisme in het persoonlijk geloofsleven. De gelovigen hadden de behoefte om het genadekarakter van het heil te

---

¹³⁹ Berger 33; Janse 17; Coeland 31.

¹⁴⁰ Bakker 43; Van Dijke 143,144.

¹⁴¹ Geense 12.

¹⁴² Janse 12 ; Geense 8.

benadrukken. Natuurlijk deed zich hier niet alleen de invloed van Ledeboer gelden. De vromen lazen immers allerlei andere stichtelijke literatuur naast de Bijbel. We willen nu ingaan op deze leescultuur.

Het vrome leven

Een bekende uitspraak van een bevindelijke gereformeerde dominee uit de 20e eeuw luidt: “Als God een mens bekeert, krijgt hij een boekenziekte.”¹⁴³ Voor de Ledeboeriaanse gelovigen was het niet anders. Coeland begint haar spirituele autobiografie met *De dagelijkse huis-catechisatie* geschreven door Francis Ridderus (1620-1683).¹⁴⁴ Dit pedagogische boekje leende zich uitstekend voor het praktiseren van de godzaligheid in zowel het gezin als in het persoonlijk leven. Hiermee had Coeland ook een doel, namelijk het onderwijzen van de lezer in de “godzalige leer”. Janse werd al in zijn jonge leven aangetrokken tot de oude schrijvers. Toen hij 13 of 14 jaar was las hij al preken van Bernardus Smijtegelt, waaruit hij persoonlijk onderwijs ontving.¹⁴⁵ De oude schrijver vervulde niet alleen een belangrijk rol in het verkrijgen van religieus onderwijs, maar men toetste ook de eigen ervaringen aan het leven van deze ‘godzalige schrijvers’.¹⁴⁶ Adriaan Bergers identificeerde zich ook met deze “hoogst begenadigde mannen”, waarbij hij Ledeboer vergelijkt met de piëtist Willem Teelinck.¹⁴⁷ Hoewel de zich vromen zich sterk identificeerde met de ‘oudvaders’, speelden de naaste gelovigen een veel belangrijkere rol. De vrome geloofsgenoten fungeerden veel meer als belangrijke rolmodellen voor het eigen geloofsleven. In de eerste plaats vond men vertroosting bij elkaar, en was er sprake van een onderlinge geestelijke verbondenheid. De latere ex-Ledeboeriaan Woutherus Bekker geeft in zijn *Eens Christens reize naar het land van Immanuel* een kijkje in het gezelschapsleven. Zo beschrijft hij de bijzondere ervaringen die hij opdeed tijdens zijn eerste bezoek aan een gezelschap in Rotterdam. De vromen deelden allerlei geloofservaringen met elkaar, waarbij een werkje van Willem Teelinck als uitgangspunt werd genomen.¹⁴⁸ De meer geoefenden in het geloof genoten meestal groot

---

¹⁴³ F.A. van Lieburg, *Het punt des tijds. De ware wereld achter knielen op een bed violen* (Amsterdam 2008) 111.

¹⁴⁴ De verkorte oorspronkelijke titel luidt: “Dagelycksche Huys-catechisatie bestaende in: Morgen-oeffeningen, over de Articulen des Christelijken Geloofs, in Middag-oeffening over de plichten van een Christelijk **leven**, ende in Avond-oeffeningen over de geschiedenissen der H. Schrifture, samengesteld door Franciscus Ridderus, Predikant te Rotterdam.” In 1657 werd dit werk voor het eerste uitgegeven en bleef tot ver in de 18de eeuw populair.

¹⁴⁵ Janse 6.

¹⁴⁶ Bakker 79.

¹⁴⁷ Bekker 70.

¹⁴⁸ Bekker 70.

gezag, maar de heilige levenswandel van de ander kon ook menigmaal de jaloersheid van geloofsgenoten opwekken.

De mate van geloofsbevinding van andere gelovigen versterkte soms ook de twijfels ten aanzien van het eigen geloof. Vooral in de gezelschappen kon er dan ook sprake zijn van een soort onderlinge wedijver.¹⁴⁹ Persoonlijke geloofservaring kon door een oefenaar dan ook streng onderzocht worden. De gelovigen werden dan getoetst in hoeverre ze daadwerkelijk kennis hadden aan de bevindelijke heilsweg. Zo overkwam het ook Bakker eens toen hij voor het eerst naar een gezelschap ging. “Bakker! Hebt gij ook ene roeping gehad?” Bakker, die onbekend was met deze bevindelijke taal stond vervolgens met een mond vol tanden.¹⁵⁰ Deze vorm van geestelijke keurmeesterij kon een belangrijke rol spelen in het zuiver houden van de onderlinge gemeenschap, waardoor een scherpe scheiding werd gemaakt tussen de ‘naambelijders’ en de ‘ware gelovigen’. De invloed van het gezelschapsleven is dan ook moeilijk te overschatten, niet in de laatste plaats omdat deze samenkomsten uitgebreid beschreven worden door de Ledeboerianen.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de uiterlijke levenswandel tot een belangrijk geloofskennmerk werd verheven. Zoals Ledeboer zijn toehoorders voorhield, moest een bekeerling zichtbaar zijn voor de buitenwereld. De heiliging van het leven doortrok dan ook het hele geloofsleven. In de meeste levensbeschrijvingen wordt er ingegaan op deze uiterlijk omkering in zowel de ‘praat, de daad als het gelaat’. Voor Caroline kon alle wereldse pracht haar niet meer baten, zelfs haar werk in een modezaak zegde ze op.¹⁵¹ Jan Geense brak na zijn bekering met zijn leven in de “vermakelijkheden van de wereld”. Zijn twee zilveren oorringen kon hij niet langer met een gerust geweten dragen. Waarschijnlijk ging hij vanaf dat moment in het zwart door het leven, als teken van berouw en boetvaardigheid over de zonden.¹⁵² Bekker beschrijft hoe hij bij een eerste ontmoeting met een Ledeboeriaans gezelschap met ontzag opkeek naar het uiterlijk van deze vromen. “De mannen waren over het algemeen eenvoudig gekleed. Zonder eenige opschik, want deze was volgens hun getuigenis, het wapen der wereldlingen.”¹⁵³ Hij beschrijft uitvoerig hoe het ideaal van een vroom uiterlijk een

---

¹⁴⁹ Ibidem 84; Coeland 50.

¹⁵⁰ Bakker 40; Bekker 71,79. In de bekeringsgeschiedenis van Woutherus Bekker wordt een vergelijkbare ervaring beschreven.

¹⁵¹ Coeland 32, 35.

¹⁵² Geense 4.

¹⁵³ Bekker 70.

belangrijke rol speelde in deze gemeenschap, waarbij zelfs het hebben van bakkebaarden verboden was.¹⁵⁴

De zondagsheiliging werd bij Jan Geense, net als bij de andere vromen strikt in acht genomen. Als matroos op het schip van zijn vader durfde hij niet te weigeren op zondag het roer te bedienen. Ook hierin waren Gods wegen wonderlijk: “(...) ziehier het wonderlijk zonder het roer ook maar te bewegen dreef het schip van Wemeldinge naar Rotterdam.”¹⁵⁵ Bekker schrijft ook over het heiligen van de zondag. Hij deed zijn kleren op zaterdag al aan om de zondag niet te ontheiligen. “Om den dag des Heeren niet te ontheiligen, at ik niet en dronk ik slechts een teug water.”¹⁵⁶ In het geval van Bakker was er niet alleen sprake van een persoonlijke ommekeer maar voerde hij een volledige reformatie in zijn gezinsleven door.¹⁵⁷ Het vinden van een geschikte huwelijkspartner was dan ook niet zonder strijd. Sommige Ledeboerianen spreken ook wel over het ‘krijgen’ van een godzalige vrouw. Over romantische gevoelens of ontboezemingen wordt verder weinig gesproken en die gevoelens konden soms ook erg vergeestelijkt worden door het natuurlijke huwelijk in verband te brengen met het ‘geestelijke huwelijk’.¹⁵⁸ Dat vroomheid en liefde soms dicht bij elkaar lagen, blijkt wel uit het huwelijk van Bakker, die na zijn huwelijksvoltrekking bepaald werd bij zijn geestelijke huwelijk met Christus.¹⁵⁹

Er is ook een duidelijke parallel te zien tussen de persoonlijke spirituele zoektocht en kerkelijke zoektocht, zoals we ook gezien hebben in het leven van Ledeboer. Naarmate Coeland steeds meer ervaart dat ze de verzoening in Christus moet missen, groeide haar onvrede ten aanzien van de Hervormde Kerk. “Ik miste toen in de Hervormde Kerk dat spreken uit de toestand des harten, hetwelk een begerige ziel zoo gaarne hoort.”¹⁶⁰ Alleen bij Jacob Bergers en Janse is de kerkvisie van Ledeboer en het ideaal van de ‘protestantse natie’ duidelijk terug te vinden. Jacob beschrijft hoe de Ledeboerianen, door de vrijheidsaanvraag te weigeren, God meer gehoorzaam bleven dan de aardse koning.¹⁶¹ Het hoeft ons niet te verwonderen dat dit bij de Ledeboeriaanse voorgangers wel een belangrijke rol speelt. Janse beschrijft hoe hij onder het gehoor van de door Christus gezonden dienaar Ledeboer, door de

---

¹⁵⁴ Bekker 70.

¹⁵⁵ Geense 7.

¹⁵⁶ Bekker 79.

¹⁵⁷ Van Dijke 38.

¹⁵⁸ Janse 13.

¹⁵⁹ Bakker 48.

¹⁶⁰ Coeland 48, 49; Geense 17; Bergers 33; Bekker 159.

¹⁶¹ Bergers 27, 28.

Heilige Geest bevestigd werd in het kerkelijk standpunt van de Ledeboerianen.¹⁶² Het bevindelijk doorleven van de ‘breuke sions’ lijkt niet of nauwelijks aan de orde te zijn. Bij de latere Ledeboeriaanse voorganger Daniel Bakker en Adriaan Bergers is dit wel terug te vinden. Bakker beschrijft hoe hij met zijn kerkschuld aan de voeten van Jezus terecht was gekomen.¹⁶³

Een vreemdeling

De wereldse ijdelheden mochten dan voorgoed de rug zijn toegekeerd, de vromen maakten altijd nog onderdeel uit van de wereld. Opvallend genoeg wordt er weinig ingegaan op de buitenwereld. In de meeste levensbeschrijvingen staat de individuele heilsweg centraal en alle persoonlijke ervaringen die daarin genoten werden. Men hield zich bezig met de prangende vraag: ben ik uitverkoren of niet? Zoals hiervoor beschreven is was men sterk gericht op de geloofsgemeenschap. Deze gerichtheid op de geloofsgemeenschap is duidelijk terug te zien bij Bakker, toen hij merkte dat zijn persoonlijke gemoedsuitstortingen, na het lezen van een preek niet bij alle toehoorders even goed aansloeg. Waarna hij opmerkt: “Een letterknecht of een farizeeër kon er natuurlijk niet vele mede op hebben (...).”¹⁶⁴ Bakker was er heilig van overtuigd dat ook zijn eenvoudige toespraken weleens gezegend konden worden voor Gods volk. De boodschap moest dan ook in de allereerste plaats gericht zijn op Gods Volk.

In de omgang met andersgelovigen stond niet zozeer het zielenheil van de ander centraal, maar de persoonlijke strijd, die met deze ontmoetingen gepaard kon gaan. Wanneer Geense verzocht werd om de begrafenis van zijn oma bij te wonen, raakte hij in een innerlijke vertwijfeling. “Ook zag ik tegen een begrafenis op. Het waren allen wereldse mensen.”¹⁶⁵ Toen Geense daar twee mensen aantrof die de Heere vreesden, werd hij zeer verblijd. Met deze mensen kon hij van hart tot hart spreken.¹⁶⁶ Deze wereldmijding kon zich niet alleen richten op de wereldlijke mensen, maar ook ten opzichte van andersgelovigen. Janse zag grote gevaren in een ‘gemengd’ huwelijk. “Hoeveel twist en tweedracht is er niet in vele huisgezinnen vanwege verschil van godsdienst, daar de een bekeerd en de andere vijandig is (...).”¹⁶⁷

---

¹⁶² Janse17.

¹⁶³ Bakker 7; Bergers 44.

¹⁶⁴ Bakker 82; Bekker 15.

¹⁶⁵ Geense13.

¹⁶⁶ Ibidem 13.

¹⁶⁷ Janse 15.

In de zendbrief van Paulus aan de Romeinen wordt duidelijk dat Gods kinderen een geestelijk strijd op aarde hebben te strijden, namelijk de strijd tussen vlees en geest.¹⁶⁸ Deze spirituele strijd neemt vooral in de heiligmaking, of vernieuwing van de gerechtvaardigde zondaar, een belangrijke plaats in. In sommige gevallen lijkt deze persoonlijke strijd geprojecteerd te worden op de maatschappij. De ‘werken des vleses’ of het kwaad wordt dan sterk vereenzelvigd met de buitenwereld. Geense lijkt hierin het meest radicaal als hij het heeft over “Alle herbergen zijn duivelsplaatsen” of “zij is in Antwerpen, die afgodische stad gestorven (...)”.¹⁶⁹ In het geheel zien we dat er een scherpere scheiding getrokken wordt tussen de eigen gemeenschap en de wereld, tussen de bekeerden en de onbekeerden. In hun persoonlijke strijd en het verkrijgen van het heil waren deze gelovigen vooral op zichzelf teruggeworpen. Deze vromen vonden vooral steun bij de gezelschappen, de uitverkorenen. Dit alles ging ten koste van de gemeenschap. De wereld en de onbekeerden werden hierdoor wel eens aan hun lot overgelaten. Met maatschappelijke problemen of instellingen hielden de deze Ledeboerianen zich niet of nauwelijks bezig.

Een afhankelijk leven

Gods dagelijkse aanwezigheid speelt een belangrijke rol in de omgang met wisselende omstandigheden van het leven. De Ledeboerianen hadden door hun lage sociale afkomst veelvuldig te maken met lichamelijke en tijdelijke ongemakken die men in het dagelijks leven ondervond. Voor deze piëtisten was het geloof een allesbepalende structuur en dimensie die het hele sociale leven beïnvloedde. De rol van religie in het publieke domein was voor deze gelovigen vanzelfsprekend. Men deed er juist alles aan om de religieuze praktijken en ervaringen te verbinden aan de sociale werkelijkheid.

Natuur en bovennatuur zijn bij deze piëtisten dan ook niet gescheiden. We hebben eerder al gezien dat het geloof in bijzondere openbaringen zoals visioenen of het direct goddelijk spreken, een belangrijke rol spelen in het geloofsleven. De bovennatuur manifesteerde zich ook in het dagelijks leven, door natuurverschijnselen, oordelen en wonderen. Gods dagelijkse aanwezigheid was hen vooral tot troost, in de moeilijke sociale omstandigheden waarin deze vromen verkeerden. Janse kreeg zo verschillende vertroosting onder de harde landbouwarbeid “Bij harden landbouwarbeid kregen wij bijna dagelijks zoete lessen en leeringen, die in Zijne aanbiddelijke voorzienigheid ons voorkwamen.”¹⁷⁰ Hoewel Janse zes

---

¹⁶⁸ STV Romeinen 7

¹⁶⁹ Geense 7.

¹⁷⁰ Janse 11.

kindertjes aan het graf moest afstaan wist hij zich gerust in de zorg van zijn hemelse Vader.¹⁷¹ De Ledeboeriaanse gelovigen kwamen in het algemeen uit de lagere sociale klasse. Deze houding is terug te zien in de meeste autobiografieën. De meesten waren arm en konden met moeite het hoofd boven water houden. Adriaan Bergers was als droger werkzaam in Tholen.¹⁷² Jan Geense was Schipper en Daniel bakker was landbouwer in Zeeland. Gods voorzienigheid hier een belangrijke rol spelen in het verklaren van ernstige gebeurtenissen of sociale problemen. Vooral Jan Geense en de Daniel Bakker staan hier in hun levensbeschrijvingen uitgebreid bij stil.¹⁷³ Deze afhankelijkheid paste ook geheel bij het bevindelijke geloofsleven, zoals we hierboven beschreven. Ook hier moest de mens zijn onmacht tegenover Gods macht erkennen.

De Ledeboerianen konden zich ook sterk identificeren met hun lage afkomst. Soms vergeestelijkten de Ledeboerianen hun sociale positie door hun lage sociale afkomst in verband te brengen met hun persoonlijke geestelijke toestand. Het arm zijn in de wereld maar rijk in God te zijn is de strekking van veel verhalen.¹⁷⁴ Het is vooral Geense die in gaat op zijn armoedig schippersleven en hoe hij voortdurend op bovennatuurlijke wijze geholpen wordt. “Wij bleven arm naar de wereld.”¹⁷⁵ Tegelijkertijd had hij een kinderlijk vertrouwen, dat hij door God geholpen zou worden. “Wij zullen op God wachten en niet naar de mensen gaan.”¹⁷⁶ Bij Geense was het vertrouwen op Gods voorzienigheid zo belangrijk, dat hij zich niet door de mensen wilde laten helpen.

De voorzienigheid kon dan ook sterk geprefereerd worden boven de werking van de natuur. Caroline weigerde zo medicijnen in te nemen tegen de pokken. Ook verzette zij zich tegen het inenten. Ze vertrouwde liever op “dien eenige medicijn meester” dan op de dokter. Ook het inenten beschouwde ze als een verloochening van Gods voorzienigheid. Het is een bekend gegeven dat men zich in Ledeboeriaanse kring verzette tegen vaccinatie.¹⁷⁷ Er is dan soms ook sprake van een passieve houding in tijden van nood, alsof het logisch oplossen van een probleem het Goddelijke ingrijpen uitsluit.¹⁷⁸ Gods voorzienig handelen werd vooral betrokken op de gelovigen en niet op de natuurlijke orde in zijn geheel. We moeten ons beseffen dat dit ook aansloot bij hun ideaalbeeld van het leven in afhankelijkheid, dat men de

---

¹⁷¹ Ibidem 12.

¹⁷² Bergers, 19

¹⁷³ Zie: Van Dijke 147-148; Janse 11; Geense 12.

¹⁷⁴ Van Dijke 150-158; Geense 9, 12.

¹⁷⁵ Geense 13.

¹⁷⁶ Geense 13.

¹⁷⁷ Coeland 27-28; H. Florijn, *De Ledeboerianen* (Houten 1991) 41.

¹⁷⁸ Geense 14.

mensen voor wilde houden. De ervaring van bovennatuurlijke krachten in het dagelijkse leven speelt namelijk een belangrijke rol in het legitimeren of ondersteunen van een geloofservaring.

De prediking

De preek speelde een belangrijke rol in het leven van deze Ledeboeriaanse bekeerlingen. Na de bekering sloeg Geense meestal “gene predicatie meer over”. “Als ik er maar komen kon, hoe ver ik ook lopen moest (...) waar ik de waarheid horen kon.”¹⁷⁹ Dat deze vromen vooral getrokken werden tot de dienaren des Woords, die uit het eigen hart spraken, is duidelijk. De vrome identificeerde zich vooral met de ‘heiligheid’ of ‘godzaligheid’ van een goddelijk dienaar. Janse voelde zich sterk aangetrokken tot de emotionele prediking van Ledeboer. Hij voelde een geestelijk band met deze van God gezonden dienaar. “(...) De godzalige ds. L. G. C. Ledeboer over de woorden uit Daniël 5:27. Deze predicatie en de persoon maakten een diepe indruk op mij, als een geliefde en van Christus gezonden dienaar.”¹⁸⁰ Caroline voelde zich ook duidelijk aangetrokken tot Ledeboer en zijn geschriften. Het leven en sterven van Ledeboer was voor haar tot exempel. “(...) wanneer ik de laatste snik zal geven zoals nu voor den troon juichende leraar L.G.C.Ledeboer in zijn boekje: Sions Lof- en Treurgezangen.”¹⁸¹

Opmerkelijk is dat deze Ledeboeriaanse gelovigen weinig ingaan op de prediking, waaronder ze hebben gezeten. De meeste vromen wel ontvingen eens een zegen onder de bediening van het Woord. Toch gaat men vooral in op het gezelschapsleven. Hierin speelt vooral de individualistische geloofsbeleving en independistische kerkstructuur van de Ledeboerianen een belangrijke rol. De Ledeboeriaanse vromen voelen zich vooral verbonden met de gezelschappen, zoals hierboven beschreven is. Het lezen van een preek of een voordracht van een oefenaar fungeerde als een alternatieve preekgelegenheid.

Samenvattend kunnen we stellen dat de denk- en leefpatronen van deze vromen vooral bepaald werden door de geloofsgemeenschap. De persoonlijke spirituele ervaringen staat centraal in het leven van deze vromen, waardoor de buitenwereld op de achtergrond komt te staan. Opvallend is de nadruk op de geestelijke onmacht van de mens in het geloofsleven.

---

¹⁷⁹ Geense 4.

¹⁸⁰ Janse, 17.

¹⁸¹ Coeland 120; Bekker 70.

Hoofdstuk V De Ledeboeriaanse identiteit

Door de twee voorgaande hoofdstukken met elkaar te vergelijken leggen we een verband tussen de religieuze boodschap en de gemeenschap. De parallellen tussen Ledeboer en de Ledeboerianen, tussen het woord en de gemeenschap hopen we in een breder perspectief te plaatsen, om zo de Ledeboeriaanse identiteit bloot te leggen.

Het is belangrijk om Ledeboer en de Ledeboerianen niet los te zien van de piëtistische traditie. In Ledeboers gedachtegoed zijn duidelijke piëtistische elementen te traceren, die we verderop in dit hoofdstuk hopen te behandelen. Tegelijkertijd is het belangrijk om Ledeboer en de Ledeboerianen in hun eigen tijd te plaatsen. De Ledeboeriaanse identiteit staat niet los van de bevindelijk gereformeerde traditie van de 19e eeuw. De invloed van het gezelschapsleven en de gereformeerde spiritualiteit, zoals we die in het eerste hoofdstuk voor het voetlicht hebben gebracht, zijn moeilijk te overschatten. Dat is ook niet verwonderlijk, aangezien er sprake is van een duidelijke continuïteit van de piëtistische vroomheidcultuur.¹⁸²

De identiteitsvorming van de Ledeboeriaanse gelovigen is dan ook niet alleen beïnvloed door de geschriften van Ledeboer. Toch neemt dat niet weg dat er duidelijke parallellen te trekken zijn tussen Ledeboer en de Ledeboerianen, tussen het woord en de gemeenschap. Het is een bekend gegeven dat mensen zich aan godsdienstige bewegingen een specifieke, onderscheidende identiteit kunnen ontleen. Wij willen nu specifiek ingaan op de Ledeboeriaanse identiteit door in te gaan op de Ledeboeriaanse geloofsbeleving, gedragspatronen en maatschappijvisie.

Gemeenschap der heiligen

In het voorgaande hoofdstuk hebben we gezien dat de woordbediening niet tot de eerste invloedssfeer behoorde. Er werd dan ook niet of nauwelijks gereflecteerd op de preken van Ledeboer. In de bekeringsgeschiedenissen is weinig tot niets geschreven over het ontvangen van een zegen onder de bediening van het Woord. Vaak werd het lezen in de Bijbel of in andere piëtistische literatuur beschouwd als het belangrijkste middel van bekering.

De historicus Van Lieburg is in zijn boek *Levens van vromen* tot vergelijkbare conclusies gekomen. In zijn onderzoek naar het gereformeerd piëtisme in de 18e eeuw heeft hij verschillende bekeringsgeschiedenissen onderzocht. Hoewel de preek een belangrijke plaats inneemt in het leven van deze gelovigen, is het toch vooral het gezelschapsleven waardoor ze

---

¹⁸² F.A. van Lieburg (red.), *De stille luyden. Bevindelijk gereformeerden in de 19^e eeuw* (Kampen 1994) 26.

beïnvloed werden.¹⁸³ De Ledeboerianen waren ook vooral gericht op de ‘gemeenschap der heiligen’, waardoor kerkelijke structuren vaak wegvielen. Zelfs het sacrament van het heilig avondmaal lijkt nauwelijks een rol te spelen. Dit laat duidelijk zien dat de kerk als gemeenschappelijk instituut bij deze vromen een kleine rol van betekenis speelde.¹⁸⁴ In hun geloofsbeleving was men vooral gericht op de eigen geloofsgenoten, waarmee de persoonlijke ervaringen uitgewisseld werden. De geloofservaringen van de naaste vormden, naast de bevindelijke lectuur, de belangrijkste bron van inspiratie en identificatie. Een soort ‘oecumene der bevindelijken’ waarin sprake was van een sterke onderlinge verbondenheid.¹⁸⁵ Niet de preek maar de geloofservaring en de heiligheid van de eigen geloofsgenoten vormden het medium waardoor religieuze behoeften van deze vromen werden bevredigd. Het is in deze religieuze gemeenschap, waarin de eigen spirituele status en ervaringen werden bevestigd en van betekenis voorzien.¹⁸⁶

De bevindelijke leefwereld van deze vromen is duidelijk terug te vinden in de geschriften en de preekstijl van Ledeboer. Hierin is goed te zien hoe de religieuze boodschap tot stand komt in dialoog met de toehoorders en de bevindelijke leefwereld. Dat de preekstijl van Ledeboer en de gemeenschap sterk op elkaar betrokken waren hebben we gezien in de vorm waarin de boodschap onder de aandacht van de hoorders werd gebracht. Deze stijl sloot nauw aan bij de belevingswereld van deze vromen. Bij zowel Ledeboer als de Ledeboeriaanse gelovigen is er een vergelijkbare verhouding tussen woord en geest aanwezig. Het direct goddelijke spreken is van identiteitsbepalende betekenis voor de Ledeboerianen. Omdat een groot gedeelte van de luisteraars zich niet zomaar tot de ware gelovigen konden rekenen, is het zeer waarschijnlijk dat Ledeboer veel gezag genoot. De vromen beschouwden Ledeboer als een geroepen dienstknecht van God, die tot de diepste zielservaringen van de gelovigen door kon dringen. Ledeboer fungeerde zo, in de beleving van gelovigen als een medium tussen God en mensen.

Een gemeenschappelijk geloofsbeleving

In Ledeboers geschriften en in de bekeringsgeschiedenissen ligt het accent op de bekering en de bekeringsweg van de gelovigen. Geheel in lijn met de gereformeerde theologische traditie werden de verloren toestand van de mens, het verlossende werk van Christus en de kracht van

---

¹⁸³ F.A. van Lieburg, *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw* (Kampen 1991) 124-126.

¹⁸⁴ Vgl. C. Graafland, “De theologie van het conventikel”, in: Van Lieburg (red.), *De stille luyden* (Kampen 1994) 64. Graafland trekt in dit onderzoek vergelijkbare conclusies.

¹⁸⁵ W. van ’t Spijker, ‘Ik ben een vriend en metgezel’, in: Van Lieburg (red.), *De stille luyden* (Kampen 1994) 76,77.

¹⁸⁶ H. Schaap-Jonker, *Before the face of God. An interdisciplinary study of the meaning of the sermon and the hearer’s God image, personality and affective state* (Berlin 2008) 91.

de Heilige Geest door Ledeboer sterk geaccentueerd. Opvallend is de gevoelige toon van Ledeboer, ten aanzien van de onbekeerden, maar bovenal tot de bekeerden. Dit is nauw verbonden met het bevindelijke gevoelsklimaat zoals we gezien hebben in de levens van deze Ledeboeriaanse gelovigen. Verondersteld werd dat de gelovigen een lange weg van veel strijd en twijfel moesten afleggen, alvorens ze daadwerkelijk Christus leerden kennen. Ledeboer wilde bovenal pastoraal zijn en recht doen aan de ‘bekommerden’, die in voortdurende strijd leefden. In zijn geschriften en preken, probeerde Ledeboer op pastorale wijze deze ‘bekommerden’ te leiden tot Christus.

De grote nadruk op de persoonlijke geloofservaring, heeft belangrijke gevolgen voor de verhouding tussen kerk, theologie en de persoonlijke geloofservaring. De gereformeerde theoloog Herman Bavinck merkt kernachtig op waar het deze Ledeboeriaanse vromen om ging. “Wat hun aandacht spant en boeit is de weerkaatsing van het dogma in de spiegel van hun eigen gemoedsleven, de werking, welke ervan uit gaat in de bevindingen van hun gevoelige ziel.”¹⁸⁷ Het is dan ook niet verwonderlijk dat zowel Ledeboer als deze vromen weinig op hadden met theologie. Immers moest in de zondaar het eenzijdige genadewerk van God gevonden worden en dat was volledig particulier. Zolang dit niet gevonden werd, was het vooral de twijfel en de achterdocht die het geloofsleven stempelden. Hierdoor hadden deze vromen de neiging om in zichzelf te keren. Een gevolg was dat er in zekere mate sprake was van individualisatie, waardoor de gemeenschap op de achtergrond raakte.

De nadruk lag op Gods verborgen werk in het hart van de uitverkorenen, zij behoorden tot de onzichtbare kerk. Het ging dus vooral om de existentiële vraag of je uitverkoren was. Hierdoor kwam de zichtbare kerk, de gemeenschap van gelovigen op de achtergrond te staan.¹⁸⁸ “Gods volk werd beschouwd als een geestelijke elite boven degenen die moesten afwachten of ze er door genade ooit toe zouden mogen behoren.”¹⁸⁹ Dit is een ontwikkeling dat kenmerkend lijkt voor de 19e eeuw. Graafland concludeert in zijn studie naar de theologie van het conventikel. “(...) In vergelijking met de oorspronkelijke reformatorische lijn sprake is van een versmalling en vergeestelijking van het heil.”¹⁹⁰

Zoals we hier boven betoogd hebben zijn er duidelijke verbanden te leggen tussen deze gezelschapstheologie en de prediking en geschriften van Ledeboer. Zender en ontvanger

---

¹⁸⁷ Geciteerd uit: J.H. Landwehr, “L.G.C.Ledeboer in zijn leven en arbeid geschetst”, in: *Verzamelde geschriften over Ds. L.G.C. Ledeboer* III, 17.

¹⁸⁸ J. Kennedy, *Stad op een berg. De publieke rol van protestantse kerken* (Zoetermeer 2010) 107, 108.

¹⁸⁹ F.A. Lieburg (red.), *De stille luyden. Bevindelijk gereformeerden in de 19e eeuw* (Kampen 1994) 151.

¹⁹⁰ C. Graafland, “De theologie van het conventikel”, in: Van Lieburg (red.), *De stille luyden* (Kampen 1994) 64.

waren sterk op elkaar betrokken waardoor het woord als medium op de achtergrond dreigde te geraken. In de conventikels was de boodschap zo nauw op het publiek betrokken, dat lekenvroomheid uiteindelijk geïncorporeerd werd in de prediking om zo de bevinding en de theologie met elkaar in overstemming te brengen.¹⁹¹ Hier zijn zeker parallellen te trekken met de veranderingen in de preekinhoud van ds. J.P. Paauwe, die ongeveer een eeuw later uit de Hervormde kerk stapte. In zijn boek *Het punt des tijds* beschrijft Van Lieburg hoe Paauwe, evenals Ledeboer theologisch geschoold en predikant binnen de Hervormde Kerk, na zijn vertrek uit deze kerk ‘gezelschapsprediker’ wordt. Van Lieburg stelt dat de wijze waarop de prediker op zijn toehoorders betrokken was, een wederzijdse afhankelijkheidsrelatie impliceert. Ledeboer was, net als Paauwe, na zijn schorsing aangewezen op de bevindelijke leescultuur, die begerig waren naar een geestelijk woord gesproken tot hun ziel.¹⁹²

De vraag is in hoeverre de theologie van Ledeboer en de vroomheidpraktijken van de Ledeboerianen uitzonderlijk te noemen zijn binnen de bevindelijk gereformeerde traditie. Hiermee stuiten we gelijk op een belangrijke beperking in ons onderzoek, namelijk het theologische kader waarbinnen we deze vromen moeten plaatsen. Toch willen we aan de hand van de bekeringsweg van de Ledeboeriaanse vromen op enkele theologische accenten wijzen. In het vorige hoofdstuk hebben we gezien hoe de Ledeboeriaanse gelovigen alle essentiële stadia van de heilsorde moesten hebben doorlopen. Ook het classificatiemodel is terug te vinden in de levensbeschrijvingen. Zo typeren de Ledeboeriaanse gelovigen zich in categorieën als ‘bekommerden’ of ‘onbekeerden’, om hun geestelijke toestand te beschrijven. Opvallend is dat de uitverkiezing niet zo’n belangrijke rol lijkt te spelen in het leven van deze vromen. Toch zijn er tussen de regels door wel degelijk invloeden van de verkiezingsleer te vinden. Terecht merkt Florijn op dat de uitverkiezingsleer een overheersend karakter kreeg in de ledeboeriaanse theologie.¹⁹³ In tegenstelling tot de gereformeerde theologische traditie werd de uitverkiezingsleer steeds verder uitgewerkt en benadrukt. De sterk afwachtende houding van deze vromen en de nadruk op de geestelijke onmacht van de mens wijzen ook in deze richting. Deze ‘passieve spiritualiteit’ komt duidelijk naar voren in zowel de geschriften als bij de geloofsbeleving van de Ledeboeriaanse vromen.

---

¹⁹¹F.A. van Lieburg, *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw* (kampen 1991) 33-38,75; J. Exalto, “Welkom in de strijd”, in: *Refogehiedenis in perspectief: opstellen over de bevindelijke traditie* (Heerenveen 2007) 101.

¹⁹² F.A. van Lieburg, *Het punt des tijds. De ware wereld achter knielen op een bed violen* (Amsterdam 2008) 147.

¹⁹³ H. Florijn, *De Ledeboerianen* (Houten 1991) 54,163

In het geheel kunnen we stellen dat de geschriften van Ledeboer en overigens ook andere piëtistische geschriften functioneren als een bron van inspiratie en identificatie voor de geloofsbeleving en bekering. Hierin zien we duidelijk de werking van de narratieve gemeenschap, zoals beschreven is door de historicus Exalto. Devotionalia en religieuze geschriften bieden een model van bekering, waaraan de gelovige door zelfonderzoek zich aan kon toetsen.¹⁹⁴ We willen dit verder later rusten en vooral ingaan op de praktische werking binnen de geloofsgemeenschap, aangezien deze ledeboeriaanse gelovigen vooral beïnvloed zijn door het gezelschapsleven.

In de gemeenschap is het kunnen vertellen van een vast bekeringspatroon van groot belang voor de geloofwaardigheid van de eigen bekering. Hier ligt een duidelijk geloofssubjectivisme aan ten grondslag, dat zichtbaar naar voren komt in het leven van deze vromen. De geloofsgemeenschap moest het persoonlijke geloof bevestigen en voorzag het van betekenis. Het is zeker niet onlogisch dat dit binnen deze groepering statusverhogend werkte voor mensen die hier iets over de eigen spirituele beleving konden vertellen. In ieder geval bewezen deze ervaringen de staat of toestand waarin de gelovige zich bevond. Alleen de ware kinderen van God hadden de heilsorde volledig of gedeeltelijk doorlopen. Uit de verschillende getuigenissen is duidelijk op te maken dat er sprake was van hiërarchische verhoudingen binnen de gezelschappen. Deze sociaalpsychologische factoren konden de onderlinge verschillen in geloofsbeleving versterken, waardoor er weer verschillende groepen konden ontstaan.

De vraag is of bepaalde ervaringen van de vromen versterkt zijn door het ‘normatieve kader’ binnen de gemeenschap, in de zin dat de gemeenschap grote invloed heeft op het bepalen van wat tot de kenmerken van het ware geloof behoorde.¹⁹⁵ Terecht merkt Hijweege, in haar studie naar de bekering in bevindelijke gereformeerde kring op, dat de omgeving als levendeweg-modellen fungeren. Voorbeeldfiguren, zoals predikanten en geloofsgenoten spelen een belangrijke rol in de bemiddeling van waarden en normen en beïnvloeden in sterke mate de denk- en leefpatronen van de gelovigen. Kortom, er is sprake van een duidelijke wisselwerking tussen persoonlijk ervaringen van gelovigen en de normatieve structuren er omheen. Spirituele ervaringen van gelovigen kunnen we dan ook niet los zien van sociologische, psychologische en culturele elementen.

---

¹⁹⁴ Opmerking John Exalto heeft uitgebreid onderzoek verricht naar het bekeringsnarratieve en de werking van de narratieve gemeenschap. J. Exalto “Welkom in de strijd” in: *Refogeschiedenis in perspectief* (Heerenveen 2007)

¹⁹⁵ N. Hijweege, *Bekering in bevindelijk gereformeerde kring. Een psychologische studie* (Kampen 2004) 104.

Het is duidelijk dat, naast de geschriften van Ledeboer en de oude schrijvers vooral het orale verkeer binnen de gezelschappen de geloofsbeleving van de gelovigen beïnvloeden. De onderlinge gemeenschap vormt dan ook de belangrijkste socialiserende instantie, waarbij de eigen geloofsgenoten de vromen van een normatief bekeringspatroon voorzagen. We willen hier nu verder ingaan op deze socialisatieprocessen binnen de gemeenschap, waarin de gelovigen de sociale regels, levensstijl en taalgebruik van de gemeenschap eigen maakt.

Een gemeenschappelijk gedragspatroon

Het gedrag en de ideeën van de Ledeboeriaanse gelovigen worden in sterke mate gereguleerd door normen en waarden van de gemeenschap en het gedachtegoed van Ledeboer. Als we kijken naar de gedragspatronen binnen de Ledeboeriaanse gemeenschap is duidelijk te zien hoe de uiterlijke levensstijl een sacraal karakter kreeg.¹⁹⁶ In zowel de geschriften van Ledeboer als de Ledeboeriaanse gelovigen ligt een duidelijk accent op de uiterlijke levenswandel. De meeste vromen illustreerden hun innerlijke wedergeboorte aan de hand van een verandering in levensstijl, om hiermee hun persoonlijk identiteit af te bakenen. Dit was niet zo verwonderlijk aangezien een heilige levenswandel beschouwd werd als vrucht van de bekering. Adriaan Dingemans, die zich in 1888 aansloot bij de Ledeboeriaanse gemeente getuigt hiervan: “Ik zag wel eens zogenaamde Ledeboerianen voorbijgaan naar de kerk; en ik dacht die mensen zijn gelukkig en staarde ze dan na zo lang ik kon.”¹⁹⁷

In het algemeen kunnen we stellen dat er een duidelijke normatieve werking uitgaat van de geschriften van Ledeboer. De religieuze praktijken laten zien dat de religieuze boodschap daadwerkelijk ontvangen en belichaamd werden. Het gedragspatroon binnen de Ledeboeriaanse gemeenschap is dan ook het beste te verklaren vanuit de culturele context. De sociale omstandigheden van deze gelovigen had tot gevolg dat ze zich soms sterk konden identificeren met hun armoedige bestaan in de wereld en soberheid tot één van de grootste deugden verhieven.¹⁹⁸

Niet alleen de uiterlijke levenswandel, maar ook taal was een belangrijk kenmerk van genade, waarmee men zich sterk onderscheidde van de wereld. Het kunnen spreken van de Tale Kanaäns, ontleend aan de Statenvertaling, veronderstelde het deel hebben aan de zaligheid.

---

¹⁹⁶ G. Dekker, H.C. Stoffels, *Godsdienst en samenleving. Een introductie in de godsdienstsociologie* (Kampen 2005) 78; K. Soper, “From Swarthy Ape to Sympathetic Everyman and Subversive Trickster: The Development of Irish Caricature in American Comic Strips between 1890 and 1920”, in: *Journal of American Studies* 39 (2005) 257-296.

¹⁹⁷ Dingemans 10.

¹⁹⁸ J.P. Zwemer, “Een klein volkje in het noordwesten”, in: Van Lieburg (red.), *De stille luyden* (Kampen 1994) 123.

Deze communicatieve taal is een belangrijk groepskenmerk van de Ledeboeriaanse gelovigen, dat zowel terug te zien is in de geschriften van Ledeboer als in de levensbeschrijvingen van de Ledeboeriaanse vromen. Deze taal bood een corpus aan terminologieën om de bevindelijke heilsweg mee te duiden, dat alleen gesproken en recht verstaan kon worden door de gelovigen die bevindelijk, dus door de Geest met deze geestelijke taal bekend waren gemaakt. Kon de gelovige zich niet in deze taal uiten, dan was de kans groot dat men met een naambelijder van doen had.¹⁹⁹ Deze religieuze praktijken versterkten ook de onderlinge saamhorigheid binnen de religieuze groep. Uiterlijke kenmerken waren immers tastbare bewijzen voor het al dan niet behoren tot de gemeenschap.

Nader onderzoek zou moeten uitwijzen in hoeverre religieuze (sub)culturen in de 19e eeuw en ook in de 20e eeuw in stand werden gehouden door een specifieke levensstijl. Om weerstand te bieden aan de moderniteit is het heel goed mogelijk dat er sprake is van een uniformeringstendens ten aanzien van levensstijl en geloofsbevinding. Vooral in de rechterflank van de bevindelijk gereformeerden vindt er in de loop van de 20e eeuw een vergaande formalisering en dogmatisering plaats van de bevindelijke heilsweg.²⁰⁰ Terwijl bij Ledeboer de dogmatische systematisering van leer geheel ontbrak werd deze in de 20e eeuw steeds verder vastgelegd.

Een gemeenschappelijk verleden

Een gemeenschappelijke identiteit is een sociale constructie, die tot stand komt in dialoog met de culturele context.²⁰¹ Dit is ook terug te zien in de totstandkoming van de Ledeboeriaanse identiteit. Ledeboer verzette zich tegen de teloorgang van het piëtistisch gedachtegoed in zowel kerk als staat. De constructie van de Ledeboeriaanse identiteit ontwikkelde zich dan ook sterk in dialoog met de moderne cultuur. In tegenstelling tot de ‘geest der eeuw’, zag Ledeboer zijn eigen gedachtegoed als de zuivere voortzetting van de ‘leer der vaderen’. Paaue zou deze radicale lijn een eeuw later op gelijk wijze voortzetten door zich af te keren van de bestaande kerkelijke instituties en zich net als Ledeboer te identificeren met de belijdenisgeschriften van voor 1816. Juist in het verzet tegen deze ‘moderne tijdgeest’ is er een sterke oriëntatie op het verleden in het creëren en het beschermen van de eigen identiteit. Het nationale en religieuze verleden wordt gebruikt als gemeenschappelijke basis voor de

---

¹⁹⁹ C. van de Ketterij, *De woorden. De weg in woorden: een systematische beschrijving van piëtistisch woordgebruik na 1900* (Assen 1972) 12.

²⁰⁰ J.P. Zwemer, *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (Kampen 1992) 109.

²⁰¹ S. Coleman, P. Collins, *Religion, identity, and change. Perspectives on global transformations* (Ashgate 2004) 1-5.

eigen cultuur. Er is sprake van een ‘invention of tradition’, waarbij sociale praktijken gedirigeerd worden door rituelen en symbolen, met als doel om de continuïteit met het verleden te benadrukken.²⁰²

De Ledeboeriaanse vromen zochten in sterke mate hun religieuze identiteit in het verleden, al werd dit door de vromen minder expliciet benoemd dan bij Ledeboer. Ook is bij hen geen sprake van een felle polemiek tegenover andere kerkelijke groeperingen, zoals bij Ledeboer. Ledeboer zag zich als geestelijk vader van de Ledeboerianen gedwongen om zijn kerkelijke positie te legitimeren. Voor de gelovigen lag dit anders, omdat bij hen de particuliere geloofsbeleving de belangrijkste rol speelde. Toch vonden zij het wel van belang om zich op kerkelijk gebied duidelijk te profileren en dit te integreren in hun spirituele weg. Men laat zich dan ook duidelijk uit over de ‘schijnbare dualiteit’ tussen het letterlijke en het geestelijke verstaan van de Bijbel. In die zin identificeerden ze zich wel sterk met de piëtistische traditie, waarin de persoonlijke geloofsbeleving centraal stond, maar ook met de radicale tendensen in het gedachtegoed van Ledeboer. De geschriften van de ‘oudvaders’ speelden dan ook een belangrijke rol in het geloofsleven. De oude schrijvers werden intensief gelezen en maakten een belangrijk onderdeel uit van het persoonlijke geloofsleven. Net als bij Ledeboer ging het de gelovigen ten diepste niet om het aantonen van een theologische continuïteit met de oudvaders, maar om de geestelijke verbondenheid.²⁰³

De visie ten aanzien van de moderne cultuur is ook terug te zien in de defensieve houding ten opzichte van de buitenwereld. Een afhankelijke levenshouding en een zekere mate van wereldmijding is niet specifiek Ledeboeriaans. Het is een levenshouding die kenmerkend is voor de piëtistische belevingswereld en duidelijke wortels heeft in de reformatorische spiritualiteit. De hierboven genoemde studie door Van Lieburg, bewijst dat we hier niet van doen hebben met een specifiek fenomeen uit de 19e eeuw.²⁰⁴ Het bevindelijke geloofsleven vereiste een heilig leven. De vromen begaven zich voortdurend in een geestelijke strijd met het kwaad, die soms vereenzelvigd werd met de buitenwereld. Toch valt de gereserveerdheid en de antithetische benadering op ten opzichte van buitenwereld. Men ontkomt niet aan de scherpe scheiding die soms gecreëerd wordt tussen zichzelf en de ‘wereldling’. Tegelijkertijd moeten we ons sterk afvragen of men zich bewust terugtrok uit de wereld uit verzet tegen de ‘tijdgeest’, of dat het vooral te maken heeft met de bevindelijke spiritualiteit. Dit laatste lijkt

---

²⁰² J.A. Henten, A. Houtepen (red.), *Religious identity and the invention of tradition* (Assen 2001) 300,301.

²⁰³ H. Florijn, “De invloed van de Nadere Reformatie op de Kruisgezinden en de Ledeboerianen.

Een verkenning”, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 10 (1986) 62.

²⁰⁴ F.A. Lieburg, *Levens van vromen : gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw* (Kampen 1991) 139-156.

het meest voor de hand te liggen. Door de naar binnen gekeerde vroomheid hield men zich weinig bezig met de buitenwereld en was met vooral gericht op de persoonlijke bekering.

Een dualistische maatschappijvisie

In tegenstelling tot de analyse van Florijn, die de maatschappelijke mijding vooral verklaard vanuit de kerkvisie van Ledeboer en het geïsoleerde gezelschapsleven, zou ik willen betogen dat dit vooral verband houdt met de dualistische tendensen in het Ledeboeriaanse gedachtegoed.²⁰⁵ De naar binnen gekeerde vroomheid neigde naar een groeiende exclusiviteit van het 'ware geloof', waar slechts een kleine 'kudde' deel aan heeft. Een vorm van dualisme waarbij Gods genade en voorzienigheid samenvallen met de uitverkorenen en de aanhangers van de ware leer. Ledeboer doet deze dualiteit voorkomen als een strijd tussen goed en kwaad. "Mijn koninkrijk is niet van deze wereld, zegt de Heere. Het is een klein kuddeke."²⁰⁶ Gods betrokkenheid op de gehele wereld leek hierdoor op de achtergrond te raken. Deze visie doet ons sterk denken aan de Wederdopers in de 17e eeuw. In deze beweging stond ook de directe communicatie van de Heilige Geest en de zichtbare gemeenschap van de uitverkorenen centraal.²⁰⁷ Zo lijkt God erg betrokken op degenen die tot de uitverkorenen gerekend worden, zij eigenen zich Gods primaire bemoeienis toe.

Deze dualistische tendens is duidelijke terug te zien in het leven van de Ledeboeriaanse vromen. Veel gelovigen hebben de neiging om te denken in radicale tegenstellingen tussen natuur en bovennatuur, woord en geest. De Ledeboerianen waren vooral bezig met het bijzondere werk van de Heilige Geest in de ziel. Natuur en genade lijken in de visie van deze gelovigen niet op elkaar betrokken te zijn geweest. Er werd een duidelijke scheiding gemaakt tussen de maatschappelijke orde en de Bijbelse orde, tussen het gewone volk en de uitverkorenen.

De sterke nadruk op het inwendige woord en de bijzonder openbaringen versterkte dit dualisme van natuur en genade. Geleerdheid en aardse goederen werden beschouwd als werelds en duivels en stonden antithetisch op de genade en de bevinding van het hart.²⁰⁸ Dit is duidelijk te zien in de omgang van deze vromen met de maatschappelijke orde. Gods bijzondere openbaringen en Gods voorzienigheid staan tegenover de maatschappelijke

---

²⁰⁵ H. Florijn, *De Ledeboerianen* (Houten 1991) 37-42

²⁰⁶ L.G.C. Ledeboer, *s' Heeren wegen : gehouden met een alles verbeurd hebbend zondaar* (Ede 1983)57.

²⁰⁷ E. Cameron, *The European Reformation* (Oxford 1991) 320.

²⁰⁸ J.H. Landwehr, "L.G.C.Ledeboer in zijn leven en arbeid geschetst", in: *Verzamelde geschriften over Ds. L.G.C. Ledeboer III*, 190.

orde.²⁰⁹ Gedragingen en uiterlijkheden werden dan ook nauwlettend in het oog gehouden, mede omdat ze de zichtbare kloof vormen tussen de ‘natuurlijke’ wereld en de ‘geheiligde’ gemeenschap. De gelovigen waren dan ook sterk gericht op de normen en geloofsbeleving binnen de eigen groep. Aan deze gemeenschap werd immers de betekenis van de persoonlijke ervaring en levensstijl ontleend.

De sociale achtergrond van veel Ledeboeriaanse gelovigen heeft deze isolationistische tendensen versterkt. Door de vaak slechte materiële omstandigheden waren deze vromen vooral bezig met de persoonlijke noden en was er niet altijd de mogelijkheid om zich met hun omgeving bezig te houden. De meeste gelovigen bevonden zich in de periferie van de samenleving in geografisch en sociaal opzicht. De gemeenschap bestond tussen 1841 en 1870 uit enkele losse structurele verbanden, die in geografisch opzicht ver van elkaar af konden liggen. Dat verklaart ook waarom de plaatselijke gemeenschap zo’n belangrijke rol heeft gespeeld in het leven van deze vromen.

Het is de vraag of er een duidelijke relatie bestaat tussen de nadruk op bevindelijkheid en de sociale afkomst van de Ledeboerianen. Met zekerheid kan gesteld worden dat een bevindelijke en mystieke inslag vaak goed aansloot bij de eigen levensomstandigheden. Het dagelijkse bestaan stond vaak los van kerkelijke milieus en maatschappelijke instituten. Daarbij identificeerden deze vromen zich met hun ascetische levenswijze, in tegenstelling tot de materialistische ingesteld buitenwereld. Dat ontbloot een interessant mechanisme, dat wellicht nadere studie verdient. Armoede veranderde van een noodzakelijk en onontkoombaar lot door de bevindelijke religie in een bewuste levenshouding.

In een tijd van harde sociale tegenstellingen, voelden de vromen zich niet altijd begrepen door de buitenwereld. Zij voelden zich eerder slachtoffer van de maatschappelijke orde om zich heen. Het is niet verwonderlijk dat de persoonlijke relatie en betrokkenheid met God in tijden van maatschappelijke nood een grote plek in het persoonlijke leven innam. De nadruk op Gods dagelijkse aanwezigheid kon het moeilijke bestaan enigszins draaglijk maken. De wereld van de 19e eeuw was volgens de socioloog Max Weber door rationalisering aan ‘onttovering’ onderhevig “(...) The disenchantment of the World that spelled God’s final retreat as alien ‘Other’ form daily involvement in the terrestrial world.”²¹⁰ Maar God verdween niet uit Europa en zeker niet voor de Ledeboerianen. Het gewone dagelijkse, harde

---

²⁰⁹ J.P. Zwemer, “Een klein volkje in het noordwesten”, in: Van Lieburg (red.), *De stille luyden* (Kampen 1994) 119,121.

²¹⁰ D. Wahrman, *The making of the modern self. Identity and culture in eighteenth-century England* (New Haven 2004) 201.

leven werd sterk betrokken op het persoonlijke geloofsleven. Misschien wel juist om deze onttovering een halt toe te roepen.

Religieuze subcultuur

De Ledeboeriaanse geloofsbeleving kenmerkte zich door een naar binnen gekeerde vroomheid. Wereldmijding was daarbij de meest strategische keuze om de eigen identiteit te behouden. Dit verklaard ook waarom de Ledeboerianen en de bevindelijk gereformeerden in het algemeen afwezig waren in het proces van verzuiling aan het einde van de 19e eeuw. Het waren vooral de Gereformeerden onder leiding van Abraham Kuyper, die hadden bijgedragen aan de totstandkoming van de orthodox-protestantse zuil, waar de bevindelijk gereformeerden onderdeel van uit maakten. Deze zuil stelde de orthodox protestanten in staat om hun invloed op de maatschappij te vergroten en hun eigen gemeenschap te emanciperen.

Afgezien dat de bevindelijke gereformeerde niet in staat waren om eigen organisaties op te bouwen, waren er ook geestelijke oorzaken voor de afwezigheid van de bevindelijk gereformeerden.²¹¹ Uit angst voor wereldgelijkvormigheid en in verzet tegen de liberale tijdsgeest trok men zich terug uit de wereld. “Zo bleven de ‘stille luyden’ een minoriteit in de samenleving zonder culturele integratie, zonder emancipatie streven en zonder politiek bewustzijn.”²¹² Toch liggen hier belangrijke wortels van het bevindelijk gereformeerde gedachtegoed dat zich in de loop van de 19e eeuw verder ontwikkelde. Er was een duidelijke tendens aanwezig bij de Ledeboerianen om hun identiteit en cultuur af te schermen van de buitenwereld. De maatschappelijke en religieuze marginalisering van de orthodox-protestanten heeft geleid tot een verdere socialisering en versterking van de eigen religieuze identiteit, waarbij het bevindelijk gereformeerde gedachtegoed en levensstijl verder gecultiveerd werden.²¹³

Ledeboer had zich persoonlijk opgeworpen als verdediger van het ‘ware geloof’. In de ogen van veel Ledeboerianen was hij trouw gebleven aan de ‘leer der vaderen’. Na zijn dood is zijn gezag alleen maar toegenomen onder de Ledeboeriaanse gelovigen. Dat heiligenverering ook in de bevindelijk gereformeerde kring niet vreemd is, blijkt wel uit de verschillende biografieën die over Ledeboer zijn verschenen waarin sprake is van een mythologiseren van

---

²¹¹ F.A. van Lieburg (red), *De stille luyden. Bevindelijk gereformeerden in de 19e eeuw* (Kampen 1994) 25,156.

²¹² *Ibidem*, 159.

²¹³ J.A. van Belzen, *Towards cultural psychology of religion. Principles, Approaches, Applications* (Dordrecht 2010) 39,40.

deze geestelijke voorganger.²¹⁴ Ledeboer was bewust of onbewust zelf een exempel van godzaligheid geworden. Niet in de laatste plaats diende zijn eigen spirituele biografie als spiegel die de gelovigen werd voorgehouden en waaraan de vromen hun eigen ervaringen konden toetsen. Ledeboer wordt tegenwoordig in bevindelijk gereformeerde kring dan ook beschouwd als ‘oudvader’, een man die nog altijd veel respect geniet. Een groot gedeelte van het Ledeboeriaanse gedachtegoed en levensstijl is nog steeds te vinden in bepaalde delen van de Gereformeerde Gemeenten en de Oud Gereformeerde Gemeente, waarin het kerkverband van Ledeboer aan het begin van de 20e eeuw grotendeels is opgegaan. Daarmee is Ledeboer zelf onderdeel geworden van een herinneringscultuur en blijft hij voort leven in de hoofden en harten van gelovigen vandaag.

---

²¹⁴ Voorbeelden zijn verschillende biografieën, zoals: N.H. Beversluis, “Ds. L.G.C. Ledeboer en zijne gemeenten”, in: *Verzamelde geschriften over Ds. L.G.C. Ledeboer* III, 497, 498; NN, *Ter nagedachtenis aan het leven, den arbeid, de ziekte, het sterven en de begrafenis van den weleerwaarden heer Ds. L.G.C. Ledeboer* (Rotterdam 1938) 51; J. Eigeman, “Iets over Ledeboer”, in: *Verzamelde geschriften over Ds. L.G.C. Ledeboer* III, 380.

Conclusie

Het ontstaan van de Ledeboeriaanse gemeente moeten we plaatsen tegen de achtergrond van de religieuze polarisatie in de eerste helft van de 19e eeuw. De Nederlandse republiek, waarbij kerk en staat op elkaar betrokken waren in het verspreiden van het calvinistische gedachtegoed, was ten einde gekomen. Door het moderniseringsproces dat in de Nederlandse samenleving plaats had, verschoof de positie van religie in het publieke domein. De overheid had niet langer meer de functie om religieuze voorschriften aan de maatschappij op te leggen. De nieuwe verlichtingsideeën hadden niet alleen de theologie, maar ook het staatsvormingsproces in Nederland beïnvloed. Het nieuwe adagium was ‘eenheid boven geloofsverdeeldheid’.

Dit vormt het geestelijke en politieke decor waartegen de Afscheiding van 1834 en de breuk van Ledeboer in 1841 met de Hervormde Kerk geplaatst moet worden. In de kerken van de Afscheiding werd het accent vooral gelegd op de innerlijke vroomheid, in verzet tegen de liberale invloeden in de Hervormde kerk. Het betekende een verzelfstandiging van een groot deel van de orthodox protestantse stroming binnen de Nederlandse Hervormde kerk. Ledeboer ontwikkelde zijn kerkvisie door middel van de antithese op de moderne cultuur. Hij weigerde zich neer te leggen bij de nieuwe positie van kerk en staat in de Nederlandse samenleving, en identificeerde zich sterk met de religieuze en kerkelijke orde van voor de Franse revolutie. De veranderingen in kerk, staat en maatschappij voerden volgens Ledeboer af van de door God gegeven orde.

Zijn maatschappijkritiek en kerkvisie kwamen dan ook voort uit een geïdealiseerd verleden. Uit angst om de ‘erfenis der vaders’ te verliezen hield hij zich krachtig vast aan de culturele praktijken die in de Nederlandse republiek gangbaar waren, zoals de Psalmberijming van Datheen en het handhaven van verschillende kledingvoorschriften. Deze culturele praktijken en objecten symboliseerden zuiverheid tegen over onzuiverheden en waren daarmee identiteitsbepalende objecten geworden. Zijn volgelingen namen dit over als kenmerken van de ware en zuivere leer. Door zich te isoleren van de maatschappij, hadden de Ledeboerianen zich indirect neergelegd bij de verandering van de positie van religie in het publieke domein en hebben daarmee zelfs bijgedragen aan een verdere individualisering van religie. In Ledeboers geschriften is duidelijk te zien hoe hij zijn kerkelijke en theologische positie vanuit het verleden probeerde te legitimeren en daarmee was ook hij een kind van zijn tijd. Hierdoor waren de Ledeboerianen echter wel in staat om een krachtige identiteit op te bouwen.

In zijn preektrant en in zijn visie op de verhouding tussen woord en geest sloot Ledeboer aan bij de bevindelijke belevingscultuur en de piëtistische traditie. Ledeboers ommekeer van een universitair opgeleide predikant tot 'lekenprediker' van een separatistische groepering heeft hier een belangrijke rol in gespeeld. Het direct goddelijke spreken werd door Ledeboer en de Ledeboerianen beschouwd als het kenmerk voor de ware prediking en was van identiteitsbepalende betekenis.

Het theologische kader in de Ledeboeriaanse gemeente is vooral beïnvloed door het conventikelwezen. De Ledeboeriaanse kerken waren in sterke mate vermengd met deze gezelschappen. In het algemeen is er sprake van een continuïteit met betrekking tot de vroomheid van de Nadere Reformatie. Toch ontwikkelde het geestelijke klimaat zich ontegenzeggelijk ook in dialoog met de moderniteit. Door het verzet tegen het uiterlijke christendom kreeg de bevindelijke heilsleer een nieuwe impuls. De weg van de bekering werd steeds verder uitgekristalliseerd, met als gevolg dat hier een toenemende normatieve werking vanuit ging. Over zowel Ledeboer als de Ledeboerianen kan geconcludeerd worden dat de persoonlijk mystieke ervaring van God bij hen zo centraal kwam te staan, dat de bemiddeling van het Heilige, door Woord en sacrament, de kerk en de gemeenschap op de achtergrond kwam te staan.

De geschriften vormden een belangrijke bron van inspiratie en identificatie op het gebied van geloofsbeleving en bekering. Het bood een bekeringsmodel, waaraan de gelovige zijn of haar eigen spirituele ervaringen kon toetsen met als doel het 'zijn' van de 'schijn' te onderscheiden. Zo wordt de 'lijdelijke spiritualiteit' van Ledeboer gereflecteerd in de verschillende bekeringsgeschiedenissen van Ledeboerianen, waarin het accent ligt op de geestelijke onmacht van de mens in het geloofsleven. Dat is niet verwonderlijk aangezien de Ledeboerianen piëtisten van het woord waren. In de zeven levensbeschrijvingen die we onderzocht hebben, speelde het woord een centrale rol in de verspreiding van het Heilige. Toch ging het vooral om de ervaring van het heilige in het hart. In het lezen en beluisteren van het Woord stonden de eigen spirituele ervaringen centraal. Het medium van het Woord viel hierdoor wel eens weg, of werd tenminste naar de achtergrond gedrongen. Zo had het geloofsubjectivisme vaak de overhand op de objectieve zekerheid vanuit de Bijbel. Dat verklaart ook waarom de denk- en leefpatronen van deze vromen vooral bepaald werden door de geloofsgemeenschap, waarin men de geloofservaringen met elkaar deelde. Dit heeft ook te maken met het ontstaan van deze bekeringsgeschiedenissen, die veelal voortkwamen uit de orale cultuur binnen gezelschappen.

Deze gezelschappen vormden dan ook het belangrijkste referentiekader. Met de eigen geloofsgenoten konden ze van hart tot hart spreken en aan de reflectie in de groep ontleende men betekenis aan de eigen spirituele ervaringen. Het spreken van een heilige taal en een heilige levenswandel werden beschouwd als kenmerken van het ware geloof. Dit droeg bij aan een homogener gedragspatroon. In de levens van deze vromen is duidelijk te zien hoe deze religieuze waarden en praktijken werden belichaamd en onderdeel werden van de Ledeboeriaanse identiteit. Er ontstond een zichtbare subcultuur die zich kenmerkte door een specifieke taal- en levensstijl die de kloof met buitenwereld verder vergrootte. De sterke nadruk die er lag op de leer van de uitverkiezing en op de kenmerken van het ware geloof in de bevindelijke heilsweg, versterkte ook de geestelijke segregatie binnen de gemeenschap, aangezien God zijn genade slechts aan een enkeling bewees en zekerheid ten aanzien van het geloof slechts weinigen ten deel viel.

In zowel het theologische gedachtegoed van Ledeboer als de Ledeboeriaanse gemeenschap lijkt er een afnemende waardering te zijn geweest voor de algemene werking van de Heilige Geest. Gods bemoeienissen leken gereserveerd te zijn voor degenen die vastgehouden hadden aan de leer der vaderen. De 'ander' is voor Ledeboer en de Ledeboerianen dan ook iemand die de ware leer aantast. Deze zuiver leer was door land en volk verlaten en daardoor had God zich van de Nederlandse samenleving afgekeerd. Er lijkt hierbij een duidelijke scheiding gemaakt te worden tussen de maatschappelijke orde en de Bijbelse orde, tussen het gewone volk en de uitverkorenen. Deze versmalling van het heil heeft de levensstijl verder geïsoleerd. Dit verklaart mede de antithetische verhouding tot de buitenwereld, wat sterk samenhangt met de naar binnen gekeerde vroomheid. Ondanks dat de maatschappelijke verzuiling van de bevindelijk gereformeerden pas plaats had aan het begin van de 20e eeuw, was er wel sprake van een verder ontwikkeling van de bevindelijke subcultuur. Er liggen hier dan ook belangrijke wortels voor de verhouding tussen de bevindelijke gereformeerden en de wereld, de uiterlijke levensstijl en de bevindelijke spiritualiteit.

Er is geen eenduidig antwoord te geven op de vraag welke rol de preken en geschriften van Ledeboer gespeeld hebben in de identiteitsvorming van de Ledeboerianen. Daarbij waren er verschillende media die deze vromen beïnvloedden, zoals de geschriften van de piëtistische oudvaders. De veronderstelling dat de Ledeboeriaanse gelovigen grotendeels hun identiteit ontleenden aan de geschriften van Ledeboer is niet juist. De Ledeboerianen lieten zich niet alleen inspireren door het gedachtegoed van Ledeboer, maar werden ook beïnvloed door verschillende invloedsferen, waaronder het gezelschapsleven en het piëtistische gedachtegoed. Toch zijn er duidelijke verbanden te leggen tussen het Ledeboeriaanse discours

en de identiteit van deze Ledeboeriaanse gelovigen op zowel theologisch, psychologisch als sociologisch vlak. De geschriften en preken van Ledeboer kunnen daarom beschouwd worden als een cultureel raamwerk, waarbinnen gelovigen zich konden identificeren.

Literatuurlijst

Boeken

- Bakker, J.W., (red.), *De afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen 1984)
- Belzen, J.A. van, *Towards cultural psychology of religion* (Dordrecht 2010)
- Berger, P.L., *The sacred canopy. Elements of a sociological theory of religion* (New York 1990)
- Bos, D., *Servants of the kingdom* (Leiden 2003)
- Brakel, J., *Ds. L.G.C. Ledeboer. Zijn leven en kerkstrijd* (Utrecht 1960)
- Brienen, T., *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de classificatiemethoden binnen de prediking van de nadere reformatie* (Amsterdam 1984)
- Briggs, A. en Burke, P., *A Social History of the media. From Gutenberg to the internet* (Cambridge 2010)
- Brink, G., *Oriëntatie in de filosofie* (Zoetermeer 2007)
- Bruce, S., *Religion in the modern World. From cathedrals to cults* (Oxford 1996)
- Burke, P., *Wat is cultuurgeschiedenis?* (Utrecht 2004)
- Burleigh, M., *Earthly powers. Religion and politics in Europe from the Enlightenment to the Great War* (New York 2006)
- Cameron, E., *The European Reformation* (Oxford 1991)
- Coleman, S. en Collins, P., *Religion, identity and change. Perspectives on global transformations* (Ashgate 2004)
- Dekker, G. en Stoffels, H.C., *Godsdienst en samenleving. Een introductie in de godsdienstsociologie* (Kampen 2005)
- Deming, J.C., *Religion and identity in modern France. The modernization of the Protestant community in Languedoc, 1815-1848* (Lanham 1999)
- Dijk, D. van, *De preektrant van de dominees in de kerken der afscheiding* (Aalten 1935)
- Does, J.C., *Van der Kruisgezinden en Separatisten* (Franeker 1940)
- Drayer, M. en Spijker, W. van 't, (red.), *In trouw gescheiden* (Kampen 1984)
- Eijnatten, J. van en Lieburg, F.A. van, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006)
- Eijnatten, J. van, *Een cultuurgeschiedenis van het publiek* (Almere 2008)
- Eijnatten, J. van, (red.) *Preaching, sermon and cultural. Change in the long Eighteenth Century* (Leiden 2009)
- Exalto, J., *Gereformeerde heilige. De religieuze exempeltraditie in vroegmodern Nederland* (Nijmegen 2005)
- Exalto, J., *Wandelende Bijbels. Piëtistische leescultuur in Nederland 1830-1960* (Zoetermeer 2006)
- Florijn, H., *De Ledeboerianen. Een onderzoek naar de plaats, invloed en denkbeelden van hun voorgangers tot 1907* (Houten 1994)
- Frijhoff, W., *Embodied belief. Ten essays on religious culture in Dutch history* (Hilversum 2002)
- Graafland, C., *Van Calvijn tot Barth* (Den Haag 1987)
- Green, I., *Print and Protestantism in early modern England* (Oxford 2000)
- Groot, A. de en Schram, P.L., (red.), *Aspecten van de afscheiding* (Franeker 1984)
- Gunn, S., *History and cultural theory* (Edinburgh 2006)

- Helemans, S., *Het tijdperk van de wereldreligies. Religie in agrarische civilisaties en in moderne samenlevingen* (Zoetermeer 2007)
- Henten, J.W. en Houtepen, A. (red.), *Religious identity and the invention of tradition. Papers read at a NOSTER conference in Soesterberg, January 4-6, 1999* (Assen 2001)
- Hijweege, N., *Bekering in bevindelijk gereformeerde kring. Een psychologische studie* (Kampen 2004)
- Hindmars, B.D., *The evangelical conversion narrative. Spiritual autobiography in early modern England* (Oxford 2005)
- Hoekstra, T., *Gereformeerde Homiletiek* (Wageningen 1975)
- Hoertz, C., *Quoting God. How media shape ideas about religion and culture* (Texas 2005)
- Hofman, H.A., *Ledeboerianen en Kruisgezinden. Een kerkhistorische studie over het ontstaan van de Gereformeerde Gemeente* (Utrecht 1977)
- Holthaus, S., *Fundamentalismus in Deutschland. Der Kampf um die Bibel im Protestantismus* (Bonn 2003)
- Kaplan, B.J., *Divided by faith. Religious conflict and the practice of toleration in Early Modern Europe* (London 2007)
- Kennedy, J., *Stad op een berg. De publieke rol van protestantse kerken* (Zoetermeer 2010)
- Ketterij, C., *De weg in woorden. Een systematische beschrijving van piëtistisch woordgebruik na 1900* (Assen 1972)
- Knight, K., *The church in the nineteenth century* (London 2008)
- Lieburg, F.A. van, (red.), *De stille luyden. Bevindelijke gereformeerde in de 19e eeuw* (Kampen 1994)
- Lieburg, F.A. van, *Het punt des tijds. De ware wereld achter knielen op een bed violen* (Amsterdam 2008)
- Lieburg, F.A. van, *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw* (Kampen 1991)
- McLeod, H., *European religion in the age of great cities, 1830-1930* (London 1995)
- McLeod, H., *Religion and the people of Western Europe, 1789-1989* (Oxford 1997)
- Meijering, E., *Het Nederlands christendom in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2007)
- Molendijk, A.L., (red.), *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa* (Hilversum 2003)
- Natzijl, H. (ed.) *Verzamelde geschriften over Ds. L.G.C. Ledeboer* (Utrecht 1980)
- N.N., *Ter nagedachtenis aan het leven, den arbeid, de ziekte, het sterven en de begrafenis van den weleerwaarde heer Ds. L.G.C. Ledeboer* (Rotterdam 1938)
- Pettegree, A., *Reformation and the culture of persuasion* (Cambridge 2005)
- Rooden, P., *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996)
- Schaap-Jonker, H., *Before the face of God. An interdisciplinary study of the meaning of the sermon and the hearer's God image, personality and affective state* (Berlin 2008)
- Sterk, J.G.M., *Preek en toehoorders. Sociologische exploratie onder katholieke kerkgangers in de Bondsrepubliek Duitsland* (Nijmegen 1975)
- Stoffels, H.C., (red.), *Bevindelijk Gereformeerden* (Amsterdam 1993)
- Stout, D.A. en Buddenbaum, J.M., *Religion and mass media. Audiences and adaptations* (California 1996)
- Stromberg, P.G., *Language and self-transformation. A study of the Christian conversion narrative* (Cambridge 1993)
- Taylor, L., *Preachers and people in the reformations and early modern period* (Leiden 2001)
- Taylor, C., *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity* (Cambridge 1989)

- Tirri, K. (red.), *Religion, Sprituality en identity* (Bern 2006)
- Verboom, J.H.R., *Rondom de kansel van Benthuisen* (Utrecht 1984)
- Vermeulen, J. M., *In de lijn van Ledeboer. 1840-1948, ruim 100 jaar predikanten, oefenaars en gemeenten* (Krimpen aan de IJssel 1990)
- Vries, H. de, en Weber, S., *Religion and media* (Stanford 2006)
- Wahrman, D., *The making of the modern self. Identity and culture in eighteenth-century England* (New Haven 2004)
- Wintle, M., *Pillars of piety. Religion in the Netherlands in the nineteenth century, 1813-1901* (Hull 1987)
- Zwaag, K., *Afwachten of verwachten? De toe-eigening des heils in historisch en theologisch perspectief* (Heerenveen 2003)
- Zwaag, W., *Reveil en afscheiding. Negentiende-eeuwse kerkhistorie met bijzondere actualiteit* (Kampen 2006)
- Zwemer, J., *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (Kampen 1992)

Artikelen

- Belzen, J.A., “Religion as Embodiment. Cultural-Psychological Concepts and Methods in the Study of Conversion among `Bevindelijken””, in: *Towards cultural psychology of religion* (Dordrecht 2010)
- Beverluis, N.H., Ds. L.G.C. Ledeboer en zijne gemeenten, in: *Verzamelande geschriften III over Ds.L.G.C. Ledeboer*(Utrecht 1980)
- Crick, J. en Walsham, A., “The authority of the word, preaching without speaking” in: *The uses of script and print, 1300-1700* (Cambridge 2005)
- Eigeman, J., “Iets over Ledeboer”, in: *Verzamelande geschriften III over Ds. L.G.C. Ledeboer* (Utrecht 1980)
- Exalto, J., “Het piëtisme en het woord”, in *Transparant 21* (2010)
- Exalto, J., “Welkom in de strijd” in: *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie* (Heerenveen 2007)
- Hill, M., “Beyond Religious Discourse. Sermons, Preaching and Evangelical Protestants in Nineteenth-Century Irish Society” in: *Church history 77* (2008)
- Imminkhuizen, H., “De bibliografie van de 19e-eeuwse drukken uit de Nadere Reformatie”, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 10 (1986)
- Jordan, P.D., “The Evangelical Alliance for the United States of America. An Evangelical Search for identity in Ecumenicity during the Nineteenth Century”, in: *Church history 40* (1971)
- Landwehr, J.H., L.G.C. Ledeboer in zijn leven en arbeid geschetst, in: *Verzamelande geschriften III over Ds.L.G.C. Ledeboer* (Utrecht 1980)
- Lieburg, F.A. van, “Kleine professoren, halve dominees, fijne dokters. Oefenaars op de pastorale markt in de vroegmoderne tijd”, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 22 (1998)
- Lieburg, F.A. van, “Preachers Between Inspiration and Instruction: Dutch Reformed Ministers Without Academic Education (Sixteenth-Eighteenth Centuries)”, in: *Vier eeuwen domineesland*(Utrecht, 1997)
- Lieburg, F.A. van, “Uit het hoofd, uit het hart. Lezend preken in de piëtistische traditie”, in: *Tijdschrift Nederlandse Kerkgeschiedenis 2* (1999)
- Lieburg, F.A. van, “De verbale traditie van een piëtistische geloofservaring. De rechtvaardiging in de vierschaar der consciëntie”, in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis 1-4* (2004)

- Poyer, L., "History, identity, and Christian Evangelism. The Sapwuahfik Massacre", in: *Ethnohistory* 35 (1988)
- Scholfield, C.L. "Religion, American Style. Critical Cultural Analyses of Religion, Media, and Popular Culture", in: *American quarterly*, (2006)
- Vree, J., "Van separatie naar integratie. De afgescheidenen en hun kerk in de Nederlandse samenleving (1834-1892)", in: *Religies en (on)gelijkheid in een plurale samenleving* (Leuven/Apeldoorn 1995)
- Weir, T., *The Secular Beyond. Free Religious Dissent and Debates over the Afterlife in Nineteenth-Century Germany*, in : *Church history* 77 (2008)

Geraadpleegde geschriften van Ledeboer

- Ledeboer, L.G.C., 's *Heeren wegen gehouden met eenen alles verbeurd hebbenden zondaar* (Ede 1983)

Ledeboer, L.G.C., *Verzamelde geschriften van Ds. L.G.C. Ledeboer I*, H. Natzijl (ed.) (Utrecht 1977):

- "Een ABC door een Abéling. Overdenking over 2 Timotheüs 3vs. 1-5 met toepassing op de tijdsomstandigheden" (1e druk 's Gravenhage 1845; 2e druk 's Gravenhage 1845; 's Gavenhagen 1865)
- "Een spiegels des tijds ter beproeving der kinderen Gods voorgesteld in eenige opmerkingen betrekkelijk de tijdsomstandigheden" (1e druk 's- Gravenhagen 1841; 2^e druk 's Gravenhagen 1841; 3^e druk Leiden 1904)
- "Sions lofgezangen in benauwde tijden" (1^e druk 's Gravenhage 1844; herdruk Leiden 1904)

Ledeboer, L.G.C., *Verzamelde geschriften van Ds. L.G.C. Ledeboer II*, H. Natzijl (ed.) (Utrecht 1977):

- "Eenige gedachten over de tien plagen van Egypte" (1^e druk 's Gravenhage 1860; 2^e druk 's Gravenhage 1861; herdruk Leiden 1904)
- "Een klein vragenboekje voor kinderen" (1^e druk 's Gravenhage 1860; 2^e druk 's Gravenhage 1860; 3^e druk 's Gravenhage 1860)
- "Ernstige waarschuwingen tegen de wellust" (Leiden 1841)
- "Jezus onder de heidense soldaten. Overdenking over Joh.19:1-5, naar aanleiding der tijdsomstandigheden en voornamelijk van den toestand van Gods volk" (1^e druk 's Gravenhage 1848; 3^e druk Utrecht (S.W. Verploeg))
- "Sions lof- en treurgezangen, benevens enige gelegenheids gedichten" (1^e druk 's Gravenhage 1866; herdruk Leiden 1905)

Geraadpleegde autobiografieën

Bakker, Daniel (1821-1885)*

Gods groote barmhartigheid verheerlijkt aan een overtreder van al zijne geboden (Romijn & Van der Hoff (6e dr.) Gorinchem 1932)

Bekker, Woutherus (1821-1895)*

Eens christens reize naar het land van Immanuel
(herdrukt door: Fa. B. Leene en Co, Kampen 1929)

Bergers, Jacob (1809-1876)*

(voorw.)-Leven en Bekeering van Adriaan Bergers (J.W. Kieboom Azn. Werkendam)

Coeland, Christjane Caroline (1813-1876)*

Het verborgen leven met God van Christjane Caroline Coeland, voorgesteld in een eenvoudig verhaal harer bekeering tot God, en eenige geestelijke meditatieën en gebeden, benevens eene predikatie van Mr. Hugo Binning over Romeinen 8: 1. (Christjane Carolina Coeland, geboren te 's Gravenhage, 15 april 1813, en overleden te Leerdam, 27 januari 1876) (Utrecht S.W. Verploeg 4^e druk)

Dijke, Pieter (1812-1883)*

Het veelbewogen leven en de rijk gezegende arbeid van den nu zaligen Heer P. aan Dijke. In leven Gereformeerd leraar te St. Philipsland. Inleidend woord van D. Wijting (Den Hertog Utrecht)

Dingemans, Adriaan (1860-1920)

Een nieuw vaderland gekregen. Bijzonderheden uit het leven en de bekering van Adriaan Dingemans diaken in de Ledeboeriaanse gemeente te Middelbrug. (Opnieuw uitgegeven door Stichting De Gihonbron Middelburg 2001)

¶ Is in 1921 verschenen onder de titel: Bijzonderheden uit het leven en de bekering van Adriaan Dingemans Geboren te Gapinge eiland Walcheren, Zeeland en overleden te Denver, Colorado, Noord Amerika. Medegedeeld in brieven aan vrienden Uitgegeven door zijn weduwe. (Gedrukt bij J. van Boven 720 Elizabeth street, Kalamanzo, Michigan 1921)

Doelder, Marie den (1875-1960)

Levensbeschrijving van Blinde Marie (P. Stuu, Rijssen 1979)

Geense, Jan (1848-1933)*

Uit genade zalig geworden. Korte levensschets van Jan Geense. Geboren 30 april 1848 te IJerseke overleden 8 oktober 1933 te Nieuw- Lekkerland. Door hem zelf beschreven en met een voorwoord van ds. G.H. Kersten. (De Westfriesche Boekhandel Ede, Opnieuw uitgegeven door Stichting de gihonbron Middelburg 2001)

¶ Is in 1934 onder dezelfde titel verschenen bij uitgeverij de Banier.

Hooijer-Bruins, Keetje (1871-1886)

Domineesdochter in 's-Graveland. Domineesvrouw in Zaltbommel, (Europese Bibliotheek Zaltbommel 1981)

¶ Voor de eerste maal in 1884 gedrukt in 12 exemplaren door de firma G. Kolff & Co., Batavia, onder de titel: Mijn levensgeschiedenis verteld aan mijne kinderen.

Janse, David (1828-1902)*

Door God geroepen Uit het leven van ds. David Janse en facetten uit de historie van de Ledeboeriaanse gemeente te Middelbrug nagelaten in zijn brieven en in kerkelijk notulen (Opnieuw uitgegeven door Stichting de gihonbron Middelburg 2001)

¶ De oorspronkelijke uitgave van de levensloop van ds. D. Janse is in 1902 uitgegeven te Middelburg met de titel: Ter nagedachtenis van den WelEerwaarden Heer DAVID JANSE, in leven predikant bij de Gereformeerde Gemeente te Middelburg, alwaar hij den 24sten Mei 1902 zalig in Zijn Heer en Heiland is ontslapen. Bevattende: 8 brieven, omtrent zijne Levensgeschiedenis met nog een andere brief.

* Deze behoren tot de geselecteerde autobiografieën die primair voor dit onderzoek gebruikt zijn.